

Η ΠΕΙΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις

Για την πείνα στην Κατοχή και τις πολλαπλές συνέπειες που είχε στον αστικό κυρίως πληθυσμό της χώρας, δεν διαθέτουμε συστηματικές μελέτες. Ό,τι επιχειρείται τελευταία, δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί ώστε να αποτιμηθεί η συνολική του αξία.¹ Επί μέρους συμβολές έχουμε πολλές, μερικές αξιόλογες. Οι περισσότερες όμως είτε είναι αποσπασματικές είτε αναπαράγουν, χωρίς ιστορική επεξεργασία, τις πληροφορίες των πηγών ή τις απόψεις προηγούμενων μελετητών. Οι μαρτυρίες, πάντως, των συγχρόνων είναι πολλές και συγκλονιστικές, και επιτρέπουν, μαζί με τις φωτογραφίες, μια εναργή αναπαράσταση του δράματος.

Η πείνα δεν μπορεί φυσικά να αποσπασθεί από το γενικότερο πρόβλημα της ξενικής κατάκτησης, τις συνέπειες που είχε και πώς αυτή αντιμετωπίστηκε από τον ελληνικό λαό. Συνδέεται επίσης άμεσα με την υπάρχουσα το 1940-1941 κοινωνική και οικονομική κατάσταση των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, δεδομένου ότι οι επιπτώσεις της φαίνεται να προκάλεσαν διαφοροποιήσεις που ασφαλώς συνέβαλαν στη διαμόρφωση νέων πραγματικοτήτων και επηρέασαν τις στάσεις ατόμων και ομάδων τόσο απέναντι στους κατακτητές όσο και στην εμφύλια σύγκρουση με το τέλος του πολέμου.

Η ανάγκη μιας συστηματικότερης προσέγγισης της κατοχικής πείνας είναι πλέον επιτακτική, καθώς πληθαίνουν οι μελέτες για την κρίσιμη δεκαετία του 1940 και καθώς η ιδεολογική χρήση των φαινομένων της Κατοχής και του Εμφυλίου βαραίνει επικίνδυνα στην ιστοριογραφία και στους ποικίλους ιστορικούς πειραματισμούς.

Στα όρια που η παρούσα μελέτη οφείλει να κινηθεί, θα παρουσιαστούν πρώτα οι συνολικές απώλειες από την πείνα σε διάφορες πόλεις. Θα αναζητηθούν, έπειτα, τα γενικότερα αίτια του φαινομένου και τα ειδικότερα για κάθε περίπτωση. Θα τεθεί ύστερα το ερώτημα ποιοι τελικά πεθαίνουν από την πείνα. Στο τέλος, θα αναζητηθούν οι επιπτώσεις του φαινομένου στο νοσολογικό, κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο, καθώς και πώς επιχειρήθηκε η αναπλήρωση ή η υπέρβασή τους.

A. Τα μεγέθη

Από τους πίνακες που ακολουθούν φαίνεται η μεγάλη αύξηση των θανάτων το 1941-1942, σε σύγκριση με τα αμέσως προηγούμενα και επόμενα έτη, σε τέσσερα αστικά κέντρα: την Αθήνα, τον Πειραιά, την Ερμούπολη και τη Χίο. Η αύξηση αυτή οφείλεται ασφαλώς στις τραγικές συνέπειες της πείνας που έπληξε τους κατοίκους των πόλεων αυτών, ιδιαίτερα το χειμώνα.

1. Αθήνα

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1, σε γενικό σύνολο 67.334 θανάτων την περίοδο 1940-1945, ένα ποσοστό 49,81% αφορά στους θανάτους τα έτη 1941-1942. Η κατά μήνα εξέταση των περιπτώσεων, δείχνει την κορύφωση στους τελευταίους μήνες του 1941

¹ Αναφέρομαι κυρίως στην αναμενόμενη μελέτη της Ευγενίας Μπουρνόβα. Ένα πρώτο δείγμα της («Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο* 7, Μάιος 2005, σ. 52-73) έδειξε ακριβώς τα πολλαπλά προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας που μένουν ακόμη να επιλυθούν.

και τους πρώτους του 1942. Ακολουθώ τους αριθμούς που προέκυψαν από την έρευνα της Υπακοής Χατζημιχαήλ στα βιβλία θανάτων του Ληξιαρχείου Αθηνών. Άλλοι μελετητές σημειώνουν παραπλήσιους ή αποκλίνοντες αριθμούς που όμως δεν αναιρούν την παραπάνω διαπίστωση. Η Ευγενία Μπουρνόβα, που μελετά όλους τους δήμους της πρώην Περιφέρειας Διοικήσεως Πρωτεύουσας, όχι μόνο της Αθήνας, καταγράφει το ίδιο φαινόμενο: 14.417 θανάτους το 1940, 28.509 το 1941, 45.639 το 1942, 14.120 το 1943, 17.994 το 1944 και 15.582 το 1945.² Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του πληθυσμού του 1940, στο δήμο Αθηναίων καταγράφηκαν 481.225 άτομα, ενώ το σύνολο στην Περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτεύουσας ανερχόταν σε 1.124.109.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Δηλωθέντες θάνατοι στην Αθήνα, 1940-1945 (κατά μήνα και έτος)³

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Ιανουάριος	690	807	3096	971	856	916
Φεβρουάριος	547	650	2802	765	861	1192
Μάρτιος	727	733	2738	766	721	926
Απρίλιος	572	683	1899	592	713	789
Μάιος	644	708	1467	538	722	814
Ιούνιος	606	753	1316	601	819	694
Ιούλιος	635	716	1417	790	912	722
Αύγουστος	544	729	1143	543	962	686
Σεπτέμβριος	502	853	1032	483	841	574
Οκτώβριος	536	1089	1259	630	772	633
Νοέμβριος	546	1677	1294	604	697	608
Δεκέμβριος	760	3613 ⁴	1070	708	398	662
	7309	13011	20533	7991	9274	9216

2. Πειραιάς

Στο δήμο Πειραιά, που κατά την απογραφή του 1940 είχε 205.326 κατοίκους, η αύξηση των θανάτων είναι αισθητή ήδη από τον Οκτώβριο του 1941 (βλ. Πίνακα 2), για να κορυφωθεί του επόμενου πέντε μήνες. Έτσι, από το Νοέμβριο του 1941 ως και τον Μάρτιο του 1942 καταγράφηκαν 6.036 θάνατοι, δηλαδή το 26,97 % όλων των θανάτων της περιόδου 1940-1945 (22.378).

² Ε. Μπουρνόβα, *ό.π.*, σ. 53. Βλ. στο *ίδιο* ότι οι αριθμοί αυτοί δεν διαφέρουν πολύ, για τα έτη 1940-1942, με αυτούς που δίνουν ο Κ.Α. Δοξιάδης (*Αι θυσίες της Ελλάδος στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1946) και ο Ερυθρός Σταυρός. Τα στοιχεία του Δοξιάδη παραθέτει και ο Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941 – Φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, σ. 81-82.

³ Υπακοή Χατζημιχαήλ, «Τα δημογραφικά της Αθήνας κατά την περίοδο 1940-1945», ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2000, σ. 38-40. Πβλ. Ε. Μπουρνόβα, *ό.π.*, σ. 57.

⁴ Εγγραφές και Νοεμβρίου 1941.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δηλωθέντες θάνατοι στον Πειραιά, 1939-1945 (κατά μήνα και έτος)⁵

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Ιανουάριος	253	285	266	1613	265	143	320
Φεβρουάριος	227	230	247	1062	193	204	379
Μάρτιος	221	216	219	1092	201	218	358
Απρίλιος	208	197	271	684	167	149	232
Μάιος	201	183	214	553	154	181	192
Ιούνιος	182	230	231	606	140	181	208
Ιούλιος	223	267	215	509	187	188	208
Αύγουστος	145	205	263	412	157	153	169
Σεπτέμβριος	162	166	295	332	130	197	166
Οκτώβριος	208	203	458	324	156	207	155
Νοέμβριος	223	220	921	351	142	206	151
Δεκέμβριος	219	252	1348	301	190	41 ⁶	159
	2472	2654	4948	7839	2082	2068	2697

[θα υπάρξει και διάγραμμα]

Τα στοιχεία αυτά (Πίνακες 1 και 2) για την Αθήνα και τον Πειραιά που είναι αποτέλεσμα σύγχρονης έρευνας στα σχετικά ληξιαρχεία, δεν συμφωνούν ακριβώς με εκτιμήσεις της εποχής ή μεταγενέστερες. Ενδεικτικά αναφέρω μερικές από αυτές:

Σε μια επιστημονική ανακοίνωσή του το 1942 ο Β. Βαλαώρας, στηριζόμενος μόνο σε επίσημα στοιχεία, υπολόγιζε ότι οι θάνατοι στην Αθήνα και τον Πειραιά από το καλοκαίρι του 1941 «συγκρινόμενοι κατά μήνα προς το μέσο όρο της δεκαετίας 1931-1940, παρουσίαζαν την εξής διακύμανση: Ο αριθμός των θανάτων το Σεπτέμβρη του 1941 ήταν διπλάσιος του αντιστοίχου, τετραπλάσιος το Νοέμβρη, εξαπλάσιος το Δεκέμβρη, Ιανουάριο, Φεβρουάριο, Μάρτιο, τετραπλάσιος τον Απρίλη, τριπλάσιος το Μάιο του 1942».⁷

Στοιχεία από το Υπουργείο Υγιεινής και Πρόνοιας, που δημοσιεύονται το 1947⁸, δίνουν τα ακόλουθα ποσοστά θανάτων για την Αθήνα, τον Πειραιά και άλλες περιοχές της χώρας:

⁵ Τα στοιχεία προέρχονται από τα βιβλία θανάτου του Ληξιαρχείου Πειραιώς. Οι δικές μου μετρήσεις διαφέρουν λίγο από το σύνολο των ληξιαρχικών πράξεων που ο ληξίαρχος σημειώνει, κλείνοντας τα σχετικά βιβλία, ότι συντάχθηκαν όλο το χρόνο. Τα διαφορετικά σύνολα του ληξίαρχου είναι: 1939: 2480 αντί 2472, 1942: 7721 αντί 7839, 1945: 2695 αντί 2897. Ας τονιστεί ότι οι αναγραφόμενοι αριθμοί για κάθε μήνα προσδιορίζουν χρονικά θανάτους που δηλώθηκαν και όχι θανάτους που συνέβησαν. Καθυστερήσεις στις σχετικές δηλώσεις δημιουργούν αναντιστοιχίες. Θα ήθελα και από εδώ να ευχαριστήσω την προϊσταμένη του Ληξιαρχείου κυρία Αριστέα Καμαράτου, καθώς και τους υπαλλήλους, για την προθυμία τους να διευκολύνουν την έρευνά μου.

⁶ Οι νεκροί των Δεκεμβριανών θα πρέπει να αναζητηθούν στις καταγραφές Ιανουαρίου-Μαρτίου 1945.

⁷ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους. Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα 1947, φωτομηχανική επανέκδοση: Αθήνα, Οδυσσεύς, 1991, με πρόλογο Θανάση Τζαβάρρα, σ. 288. Βλ. και V.G. Valaoras, «Some effects of famine on the population of Greece», *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, τχ. 24/3 (Ιούλιος 1946), σ. 215-234.

⁸ Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 291.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Θάνατοι τοις ο/οο (1940-1945)

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Αθήνα	12	25,8	39,3	11,8	15,8	15,1
Πειραιάς	12,5	22,9	38,6	10,3	11,2	14
28 πρωτεύουσες	13,4	18,3	35,8	14,1	14,3	12,6
851 χωριά	13,1	15,7	27,3	14,5	14,5	13,1
Μ.Ο.	12,8	20,6	34,4	13,2	14,4	13,6

Από επίσημη έκθεση που δημοσιεύτηκε επίσης το 1947 ο Δημήτριος Ι. Μαγκριώτης αντλεί στοιχεία για τους θανάτους από πείνα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Θάνατοι στην Αθήνα-Πειραιά 1940-1943⁹

	1940	1941	1942	1943
Αθήνα	9.394	18.968	28.543	9.926
Πειραιάς (περιφέρεια)	3.957	7.226	12.270	3.283
Σύνολο	13.351	26.199	40.183	10.033

Η βρεφική θνησιμότητα στην Αθήνα και τον Πειραιά κυμάνθηκε, κατά την ίδια πηγή, ως εξής: 1939: 85ο/οο, 1940: 90ο/οο, 1941: 148ο/οο, 1942: 231ο/οο, 1943: 60ο/οο.¹⁰ Παρατίθεται επίσης πίνακας «εμφαίνων τους θανάτους καθ' ομάδας ηλικιών Αθηνών-Πειραιώς» και συμπεραίνεται ότι ο «μέσος όρος της αναλογίας των θανάτων εκ πείνης δια μεν τους δύο τελευταίους μήνες του 1941 ήτο 51%, δια δε το έτος 1942 55% και δια το 1943 8%».¹¹

Στον πίνακα που ακολουθεί σημειώνονται, σύμφωνα με την επίσημη στατιστική του Υπουργείου Υγιεινής, τα ποσοστά τοις % των θανάτων από πείνα στο σύνολο των θανόντων στην Αθήνα και τον Πειραιά:

⁹ Δημ. Ι. Μαγκριώτης, *Θυσία της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα χ.χ., σ. 74. Η επίσημη έκθεση συντάχθηκε από τον Φωκ. Κοπανάρη, Γενικό Διευθυντή Υγιεινής στο Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και δημοσιεύτηκε στα *Αρχεία Υγιεινής*, τχ. 1-3 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1947).

¹⁰ Δ.Ι. Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 75.

¹¹ *Ο.π.*, σ. 77. Για τους θανάτους στην Αθήνα και τον Πειραιά την περίοδο 1941-1944 βλ. και τις εκτιμήσεις του Παύλου Μων (Paul Mohn), *Inter arma caritas. Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή (1941-1944)*, Λευκωσία 1969, σ. 8, 127.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Ποσοστό θανάτων από πείνα, 1941-1944¹²

	Αθήνα %					Πειραιάς %			
	1941	1942	1943	1944		1941	1942	1943	1944
Ιαν.	-	43	12	1,3		-	66	16	2,5
Φεβρ.	-	48	11	0,1		-	74	10	1,3
Μάρτ.	-	55	8	1,0		-	72	8	0,2
Απρ.	-	47	8	1,4		-	64	9	0,6
Μάιος	-	40	4	0,6		-	53	4	0,6
Ιούν.	-	35	3	0,3		-	49	6	0,7
Ιούλ.	-	27	3	0,4		-	42	7	2,4
Αύγ.	-	23	3			-	37	1	
Σεπτ.	-	22	3			-	30	7	
Οκτ.	-	24	3			-	33	7	
Νοέμ.	20	23	4			35	35	7	
Δεκ.	37	19	2			63	31	5	
Μέσος όρος	30	39	6,4			51	55	8	

3. Ερμούπολη

Τους τρεις πρώτους μήνες του 1942 πέθαναν 1012 Ερμούπολίτες (βλ. Πίνακα 6), δηλαδή 3-4 φορές περισσότεροι από όσους πέθαναν όλο το χρόνο σε ομαλές περιόδους.¹³ Αυτοί οι 1012 αποτελούν το 5,7% του τότε πληθυσμού, που ανερχόταν,

¹² Δημοσιεύονται στο Φ. Σκούρας κ.ά., ό.π., σ. 290, σημ. 1.

¹³ Για τους 1012 θανάτους βλ. τα ληξιαρχικά βιβλία του Δήμου Ερμούπολης και το έγγραφο «Συγκριτικός πίναξ των θανόντων των μηνών Ιανουαρίου, Φεβρουαρίου, Μαρτίου και Απριλίου 1941 και 1942 εν τω νομώ Κυκλάδων», ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Κυκλάδων (ΑΝΚ), Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), φακ. 209. Ο μέσος όρος θανάτων τα έτη 1940-1941 δεν υπερέβαινε, τους μήνες Ιανουάριο-Μάρτιο, τα 24-30 άτομα βλ. έκθεση του διευθυντή του Υγειονομικού Κέντρου Κυκλάδων, 14.4.1942: ΓΑΚ, ΑΝΚ, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (ΔΑΕ), Ι/Δημόσια Υγεία/8. Βλ. περισσότερα: Χρήστος Λούκος, «Θάνατοι από πείνα στη Σύρο, 1941-1944. Μύθοι και πραγματικότητες», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. Α': στη Μνήμη του Ελευθέριου Πρεβελάκη, Αθήνα, 1998, σ. 193-196. Βλ. και τις εκτιμήσεις της Violetta Hionidou, «Why do people die in famine? Evidence from three island populations», *Populations Studies* 56 (2002), σ. 67. Δεν μπόρεσα να συμβουλευτώ ένα τελευταίο άρθρο της V. Hionidou, «‘Send us either food or coffins’: The 1941-1943 famine on the Aegean island of Syros», στο C. O' Grada – T. Dyson (εκδ.), *Famine Demography*, Oxford, Oxford University Press (υπό έκδοση το 2002, βλ. αναφορά της συγγραφέως «Why do people die...», σ. 79.

κατά μία σύγχρονη μαρτυρία, σε 17.703 κατοίκους. Με δυό λόγια, στην Ερμούπολη πέθαναν περίπου 60 στους 1000' οι περισσότεροι από εξάντληση του οργανισμού λόγω αστιτίας.

Η τεχνική υπηρεσία του δήμου Ερμούπολης κατάρτισε αναλυτικά διαγράμματα όπου παρακολουθούνται, μέρα με τη μέρα, οι θάνατοι από το Δεκέμβριο 1941 ως και το Μάιο του 1943. Τα διαγράμματα, εκτός από λίγες περιπτώσεις, είναι δύο για κάθε μήνα: το ένα, όπου η καμπύλη των θανάτων δηλώνεται με κόκκινο μολύβι, τα στοιχεία έχουν αντληθεί από τα ληξιαρχικά βιβλία' στο άλλο η καμπύλη είναι με μπλέ και οι πληροφορίες προέρχονται από τα βιβλία του νεκροταφείου. Συνδυασμός, προφανώς, πηγών, για να εξακριβωθούν τα πραγματικά δεδομένα. Οι διαφορές των δύο αυτών μαρτυριών είναι, τις περισσότερες φορές, σχετικά μικρές. Οι δική μου μέτρηση των ληξιαρχικών πράξεων οδηγεί σε μικρές διαφοροποιήσεις, οι οποίες όμως δεν τροποποιούν τις γενικότερες τάσεις που εδώ περιγράφονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Δηλωθέντες θάνατοι στην Ερμούπολη, Δεκ. 1941-Μάιος 1943

	<i>Βιβλία Νεκροταφείου Αγίου Γεωργίου</i>	<i>Βιβλία Ληξιαρχείου Ερμούπολεως</i>
Δεκ. 1941	--	316
Ιαν. 1942	--	407
Φεβρ. 1942	261	269
Μάρτ. 1942	293	312
Απρ. 1942	187	205
Μάιος 1942	144	186
Ιούν. 1942	122	133
Ιούλ. 1942	76	84
Αύγ. 1942	92	95
Σεπτ. 1942	75	81
Οκτ. 1942	61	67
Νοέμ. 1942	73	74
Δεκ. 1942	45	47
Ιαν. 1943	45	44
Φεβρ. 1943	22	25
Μάρτ. 1943	36	37
Απρ. 1943	23	26
Μάιος 1943	17	15
	1572	1700

Στη δεύτερη στήλη δεν υπολογίστηκαν κατά την πρόσθεση οι μήνες Δεκ. 1941 και Ιαν. 1942.

[θα προστεθεί και διάγραμμα]

4. Χίος

Στην πόλη της Χίου, με 26.557 κατοίκους κατά την απογραφή του 1940, οι θάνατοι τους τέσσερις πρώτους μήνες του 1942 είναι 5,33 φορές περισσότεροι από τους θανάτους των αντίστοιχων μηνών του 1941 (βλ. Πίνακα 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
 Δηλωθέντες θάνατοι στην πόλη της Χίου, 1941-1942 (κατά μήνα και έτος)¹⁴

	1941	1942
Ιανουάριος	39	207
Φεβρουάριος	31	202
Μάρτιος	41	218
Απρίλιος	43	194
Μάιος	30	130
Ιούνιος	29	138
Ιούλιος	44	111
Αύγουστος	51	68 ¹⁵
Σεπτέμβριος	46	23+
Οκτώβριος	67	--
Νοέμβριος	98	38+
Δεκέμβριος	167	53

	688	

5. Άλλες περιπτώσεις

Χρησιμοποίησα την Αθήνα, τον Πειραιά, την Ερμούπολη και τη Χίο για να δείξω πόσο πολλά ήταν τα θύματα της πείνας. Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Δίνω ενδεικτικά κάποια ακόμη:

Στην πόλη της Μυκόνου το καθαρό ποσοστό των θανάτων ανά 1.000 άτομα ήταν 12.9 για τα έτη 1938-1939' εκτινάχθηκε σε 166.6 τους μήνες του λιμού (Δεκέμβριος 1941-Μάιος 1942).¹⁶

Στην πόλη της Σάμου (Λιμνή Βαθέος), με 7.115 κατοίκους κατά την απογραφή του 1940, οι θάνατοι το 1942 ήταν τετραπλάσιοι σε σύγκριση μ' αυτούς του 1940.¹⁷ Η παρουσία αρκετών χιλιάδων Ιταλών στο νησί και ο αποκλεισμός επιβάρυναν το επισιτιστικό πρόβλημα.

Στο δήμο του Ρεθύμνου, με πληθυσμό το 1940 10.972, οι θάνατοι παρουσιάζουν την ακόλουθη διακύμανση: 1940: 95, 1941: 164, 1942: 250, 1943: 134, 1944: 118.¹⁸ Σε διάφορες περιοχές της Αίγινας από λιμό πέθανε το 20-25% του πληθυσμού.¹⁹

¹⁴ Τα στοιχεία αυτά, που προέρχονται από τα βιβλία θανάτου του Ληξιαρχείου Χίου, είχε την καλοσύνη να καταγράψει η συνάδελφος Ιουλία Πιπινιά. Την ευχαριστώ πολύ και από εδώ. Βλ. και τις εκτιμήσεις της Violetta Hionidou, «Why do people die in famine? ..», *ό.π.*, σ. 67.

¹⁵ Λείπει ο τόμος ΣΤ' και έτσι υπάρχουν κενά στις καταχωρίσεις του Σεπτεμβρίου' λείπει, επίσης, όλος ο Οκτώβριος και οι πρώτες καταχωρίσεις του Νοεμβρίου.

¹⁶ Violetta Hionidou, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», *Continuity and Change* 10/2 (1995), σ. 286.

¹⁷ Δημήτρης Πυργιώτης, «Η Σάμος», σεμιναριακή προπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004, σ. 72: 1940: 86 θάνατοι, 1941: 153, 1942: 321, 1943: 157, 1944: 81, 1945: 103.

¹⁸ Αικατερίνη Τασιοπούλου, «Δημογραφικά φαινόμενα του Ρεθύμνου την περίοδο 1939-1945», σεμιναριακή προπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1998.

¹⁹ Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 289.

Η κατάσταση ήταν τραγικότερη στο Λαύριο με τον εργατικό πληθυσμό του: οι 68 θάνατοι το 1940, εκτινάσσονται στους 277 το 1941, για να κορυφωθούν στους 591 το 1942 και να πέσουν στους 43 το 1943 και στους 58 το 1944.²⁰

Τα 1942 στο δήμο Θεσσαλονίκης καταγράφηκαν 1.791 θάνατοι από πείνα και εξάντληση, το 0,8% του πληθυσμού (226.147 κάτοικοι). Τα θύματα ανήκαν κυρίως στα φτωχότερα στρώματα (πρόσφυγες, φτωχοί Εβραίοι κ.ά.). Η Θεσσαλονίκη, ωστόσο, λόγω της στενότερης σχέσης της με την ύπαιθρο, δεν επλήγη όσο άλλα αστικά κέντρα με μεγάλο αριθμό εργατικού πληθυσμού.²¹

Για μια γενικότερη εικόνα των αποτελεσμάτων της πείνας σ' όλο τον πληθυσμό της χώρας, η σχετική έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού διατηρεί, στον περιορισμένο ακόμη αριθμό των μελετών μας, τη σημασία της. Έρευνες που έγιναν το 1943-1944 υπολόγισαν ότι στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας οι θάνατοι αυξήθηκαν μεταξύ Δεκεμβρίου 1941 και Μαρτίου 1942 τέσσερις ή πέντε φορές σε σύγκριση με ομαλές περιόδους. Κυρίως υπέφεραν από την πείνα η πρωτεύουσα και τα νησιά, όπου ο μέσος μηνιαίος όρος θανάτων ήταν έξι φορές μεγαλύτερος του προπολεμικού: 6,20 και 9,00 έναντι 1,10 και 1,50 για 1000 κατοίκους αντίστοιχα.²²

B. Τα γενικότερα αίτια της πείνας

Δύσκολα θα μπορούσε να αρνηθεί κανείς ότι τα αίτια του λιμού συνδέονται άμεσα με τον τρόπο που διαχειρίστηκαν την κατακτηθείσα χώρα και τους κατοίκους της οι Ιταλοί και οι Γερμανοί. Ενώ δηλαδή οι διεθνείς συνθήκες που είχαν υπογράψει τους υποχρέωναν να συντηρούν τα στρατεύματα κατοχής με ίδιους πόρους και όχι εις βάρος της χώρας που υπέταξαν, οικειοποιήθηκαν, μόλις έφθασαν, και με διάφορους τρόπους, όσα τρόφιμα και λοιπά αγαθά βρέθηκαν στις κρατικές αποθήκες, καθώς και τα συναλλαγματικά αποθέματα των τραπεζών, επιταχύνοντας έτσι τον πληθωρισμό. Παράλληλα, με καθημερινές αυθαιρεσίες ή αγορές που όμως δεν είχαν πραγματικό ή λίγο αντίκρισμα, συνέχισαν να συγκεντρώνουν αγροτικά προϊόντα για τις ανάγκες του στρατού κατοχής αλλά και για τις ανάγκες των χωρών τους. Ιδιαίτερα οι Γερμανοί, που είχαν και τον τελευταίο λόγο, συστηματικά, από την αρχή της Κατοχής, αλλά ακόμα και στους δραματικούς μήνες του χειμώνα 1941-1942 και αργότερα, συγκέντρωναν σταθερά σημαντικές ποσότητες λαδιού και τις διοχέτευαν στη Γερμανία. «Οι Γερμανοί υπόσχονταν πάντοτε πως δεν θα κάνουν πλέον δήμευσι των προϊόντων μας και δη της σταφίδος, του σίτου στις βόρειες Επαρχίες, του λαδιού το οποίον μετέβαλον εις λίπος και έστελναν στη Γερμανία, αλλά ουδέποτε τήρησαν την υπόσχεσί τους. Και όχι μόνον αυτό, αλλά μας παρακολουθούσαν από κοντά και

²⁰ Αναστασία Δρόσου, «Λαύριο: η πόλη των μεταλλίων και της βιομηχανίας», σεμιναριακή προπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004, σ. 34. Πληθυσμός δήμου το 1940: 6.680.

²¹ Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 8, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 51-52.

²² *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération*. Rapport final de la Commission de Gestion pour les Secours en Grèce sous les auspices du Comité International de la Croix-Rouge, Αθήνα 1949, κυρίως σ. 36-38: «Effets de la famine sur la mortalité», και σ. 598 κ.εξ.

για κάθε τι έφερναν εμπόδια».²³ Έχει εύστοχα επισημανθεί ότι αποφασιστικό ρόλο στους θανάτους από ασιτία έπαιξε η στέρηση λιπαρών ουσιών και όχι τόσο η έλλειψη δημητριακών.²⁴

Ο Σταύρος Θωμαδάκης, στον οποίο οφείλουμε ένα βασικό άρθρο για τη μαύρη αγορά, τον κατοχικό πληθωρισμό και τις συνέπειές του,²⁵ σημειώνει, μεταξύ άλλων: η επίταξη των αποθεμάτων, δημόσιων και ιδιωτικών, και η χρήση τους από τους Γερμανούς πρέπει να υπήρξε ο σπουδαιότερος παράγοντας που οδήγησε στην πείνα η οποία ξέσπασε το χειμώνα του 1941-1942... «Ο τότε γενικός διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών υπολόγισε πως το κατά κεφαλή βάρος των κατοχικών δαπανών στην Ελλάδα ήταν πέντε φορές μεγαλύτερο απ' ό,τι στη Γαλλία... Ο ευρύς αυτός σφετερισμός κονδυλίων του δημόσιου προϋπολογισμού είχε τρομερές πληθωριστικές επιδράσεις».²⁶

Για τη Γερμανία η Ελλάδα αποτελούσε απλώς στρατηγική βάση για την κύρια επιδίωξή της, το να κερδίσει τον πόλεμο. Δεν την ενδιέφερε, τουλάχιστον στη φάση αυτή, να φροντίσει να μην καταστραφούν οι οικονομικές δομές και το ανθρώπινο δυναμικό της χώρας. Οι Ιταλοί, που είχαν μακροπρόθεσμες βλέψεις και έβλεπαν την Ελλάδα να παραμένει σταθερά στη μεταπολεμική σφαίρα επιρροής τους, ήταν λιγότερο κυνικοί στο θέμα της εκμετάλλευσης των κατακτημένων και δεν ήθελαν να αποξενωθούν τελείως μαζί τους. Ωστόσο, τα ελλείμματα που παρουσίαζε η επιμελητεία τους έκαναν συχνή την προσφυγή στη διαρπαγή ειδών διατροφής και λοιπών αγαθών, την αυθαιρεσία και τις συναλλαγές με τους μαυραγορίτες.

Οι Γερμανοί, σε μια προσπάθεια να αποσεισουν τις ευθύνες τους για την εκατόμβη που προκάλεσε η ασιτία, έριξαν την ευθύνη στους Άγγλους που είχαν επιβάλει ναυτικό αποκλεισμό και είχαν στερήσει από την Ελλάδα εισαγωγές διατροφικών προϊόντων που πάντα χρειαζόταν για να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων της. Οι Άγγλοι, με τη σειρά τους, κατηγορήσαν τους Γερμανούς ότι λήστευαν τη χώρα παραβιάζοντας τις διεθνείς συνθήκες. Πρόκειται για μια «μακάβρια προπαγάνδα»²⁷ για το ποιος είχε την ευθύνη για την τραγωδία. Μπροστά στους θανάτους που συνέβησαν, είναι περιττό να αναζητήσουμε ποια από τις δύο αυτές δυνάμεις είχε τη μεγαλύτερη ευθύνη. Το θέμα δεν είναι ποσοτικό. Συνδέεται άμεσα με τις προτεραιότητες που κάθε μία είχε θέσει στη διάρκεια της μεγάλης σύγκρουσης. Όσον αφορά τη Γερμανία, αναφέρθηκαν παραπάνω οι λόγοι της αδιαφορίας της για τις τύχες του ελληνικού λαού. Για την Αγγλία, τουλάχιστον για την ηγεσία της, προείχε η νίκη κατά του άξονα και στην επιδίωξη αυτού του στόχου έπρεπε, αν χρειαζόταν, να θυσιαστούν πολλά. Ο Τσώρτσιλ και οι επιτελείς του, παρά τις έγκαιρες, επανειλημμένες και δραματικές εκκλήσεις της Ελληνικής Κυβέρνησης του εξωτερικού και άλλων παραγόντων, αρνήθηκαν σταθερά να εξετάσουν μια

²³ Α. Ζάννας, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις, Επιστολές*, Αθήνα, Εστία, 1964, σ. 22. Βλ. στο ίδιο, σ. 13: Οι Γερμανοί «δεν εσεβάσθησαν την Διεθνή Σύμβασι του 1928 ούτε την Σύμβασι του 1929 και έφθασαν στην Ελλάδα χωρίς να έχουν επιμελητεία και νοσηλευτικό υλικό».

²⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, σ. 134.

²⁵ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», Ι. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 117-144.

²⁶ *Ο.π.*, σ. 122, 124. Για τις επιπτώσεις της γερμανικής κατοχής στη Γαλλία, βλ. Dominique Veillon – Jean-Marie Flonneau (επιμ.), *Le temps des restrictions en France (1939-1949)*, Les Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Pre'sent, Cahiers αρ. 32-33, Παρίσι 1996.

²⁷ Δανείζομαι τις λέξεις από τον Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 133.

προσωρινή άρση του αποκλεισμού για να αποτραπεί ο λιμός και οι θάνατοι. Αντιπρότειναν τη μεταφορά διατροφικών προϊόντων από την ουδέτερη Τουρκία. Η λύση αυτή ήταν τελικά ελάχιστα αποτελεσματική: μεταξύ Οκτωβρίου 1941 και Ιανουαρίου 1942 το τουρκικό πλοίο Kurtulus έκανε πέντε ταξίδια μεταφέροντας συνολικά 6.735 τόνους εφοδίων, που ήταν τελείως ανεπαρκή για τις διογκούμενες ανάγκες της πρωτεύουσας. Το έκτο ταξίδι δεν ολοκληρώθηκε: το πλοίο βυθίστηκε με 1.800 τόνους εφοδίων στη θάλασσα του Μαρμαρά.²⁸ Το πλοίο αυτό αποτέλεσε περισσότερο σύμβολο για τους πεινασμένους παρά συνέβαλε αποφασιστικά στη λύση του επισιτιστικού προβλήματος. Είναι ενδεικτικό ότι τα τρόφιμα που οι ίδιοι οι κάτοικοι της Αθήνας, με δική τους πρωτοβουλία, μετακινούσαν από την ύπαιθρο στην πόλη ξεπερνούσαν κατά πολύ τις ποσότητες που μετέφερε το Kurtulus.²⁹ Μόνον όταν οι πληροφορίες πύκνωσαν ανησυχητικά για τις συνέπειες που αυτή η αδιαφορία της Αγγλίας σίγουρα θα είχε στα φρονήματα των Ελλήνων απέναντί της, αλλαγή που θα μπορούσε να αποβεί επικίνδυνη για τις εδραιωμένες βλέψεις επιρροής της στην Ελλάδα, μόνον τότε η Βρετανική Κυβέρνηση δέχθηκε να συζητήσει μια άρση του αποκλεισμού. Εγγραφε προσωπικά στον Τσώρτσιλ, στις 9 Ιανουαρίου 1942, ο Βρετανός υπουργός στο Κάιρο O. Lyttelton:

Τα αποτελέσματα από αυτή τη φρικαλέα συμφορά δεν θα ξεχαστούν για γενεές ολόκληρες και μολονότι περισσότερο θα κατηγορηθεί ο εχθρός, η ετυμηγορία της ιστορίας, όπως πιστεύω, θα είναι αυστηρή και για την πολιτική μας. Κάνω έκκληση όχι μόνο στη φιλευσπλαχνία αλλά στη σκοπιμότητα. Πληροφορήθηκα ήδη ότι οι Έλληνες άρχισαν να απομακρύνονται από την αφοσίωση και συμπαράσταση στην υπόθεσή μας επηρεασμένοι από την προπαγάνδα του εχθρού που αποδίδει τις συμφορές τους στο δικό μας αποκλεισμό. Δύσκολα μπορώ να τους κατηγορήσω για τη στάση τους αυτή. Οι αρχές ξεθωριάζουν στο μυαλό του ανθρώπου όταν το στομάχι του είναι άδειο και όταν διερωτάται αν η ελευθερία αξίζει να εξαγοραστεί με θυσία το θάνατο των παιδιών του από την πείνα.³⁰

Μόλις στις 16 Φεβρουαρίου 1942 αποφασίστηκε στο βρετανικό υπουργικό συμβούλιο να επιτραπεί η μεταφορά τροφίμων στην Ελλάδα με ουδέτερα πλοία και υπό την επίβλεψη του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Επακολούθησαν συννενοήσεις με τους Γερμανούς και Ιταλούς και μόνο από την Άνοιξη του 1942 άρχισαν να καταφθάνουν τα εφόδια που σταδιακά βελτίωσαν την επισιτιστική κατάσταση, στις πόλεις κυρίως που επλήγησαν περισσότερο.

Το επισιτιστικό πρόβλημα πήρε ανεξέλεγκτες διαστάσεις, με τις γνωστές τραγικές συνέπειες, όταν στον αποκλεισμό των συμμάχων και τη διαρπαγή αγαθών από τα στρατεύματα κατοχής ήλθαν να προστεθούν και άλλοι παράγοντες που επιβάρυναν την όλη κατάσταση:

²⁸ Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, 1984, σ. 116.

²⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 90.

³⁰ P. Papastratis, *ό.π.*, σ. 117. Η μετάφραση του εγγράφου είναι δική μου. Γενικά για το πώς αντιμετώπισε η Βρετανική Κυβέρνηση το επισιτιστικό πρόβλημα της Ελλάδας και τη σχετική προπαγάνδα που χρησιμοποίησε για να δικαιολογήσει τη στάση της, βλ. τα ίδια τα έγγραφα του Foreign Office: Μαρία Σηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Foreign Office 371)*, τόμος Α': 1940-1943, Αθήνα, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 2002. Για το πώς τελικά μεθοδεύτηκε η άρση του αποκλεισμού, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, [1988;], σ. 209-216. Για τις πολιτικές διαστάσεις του επισιτισμού μετά το 1942 βλ. A. Laiou-Thomadakis, «The politics of hunger: economic aid to Greece, 1943-1945», *Journal of the Hellenic Diaspora* 7 (1980), σ. 27-42.

Κατ' αρχήν ο βαρύς χειμώνας του 1941-1942: το δριμύ ψύχος πάγωσε πολλά νοικοκυριά που ούτως ή άλλως θερμαίνονταν ελλιπώς, αλλά τώρα δεν είχαν τη δυνατότητα να ζεσταθούν λίγα κάρβουνα ή καυσόξυλα. Το ψύχος έκανε ακόμη πιο ευάλωτους τους οργανισμούς που υπέφεραν από ασитία και τις παρεπόμενες ασθένειες που αυτή προκάλεσε ή υπέθαλλε. Τραγική ήταν η κατάσταση όσων βρέθηκαν άστεγοι στις μεγάλες πόλεις. Στη γνωμάτευση των ιατρών για τους νεκρούς που πέθαναν στους δρόμους και μεταφέρθηκαν στο Νεκροτομείο σημειώνεται συχνά: «ασитία και ψύξις».

Η χώρα δεν ήταν αυτάρκης και προπολεμικά σε γεωργικά προϊόντα. Η εγχώρια όμως παραγωγή μειώθηκε ακόμη περισσότερο από την απουσία των ανδρών στις αγροτικές καλλιέργειες λόγω της επιστράτευσης το 1940.

Με το ναυτικό αποκλεισμό και την κατάρρευση των χερσαίων συγκοινωνιών εξαιτίας των ανώμαλων συνθηκών και της έλλειψης βενζίνης, διασπάστηκε η εθνική αγορά και η ύπαιθρος έπαψε να τροφοδοτεί, τουλάχιστον ομαλά, τις πόλεις. Οι κυβερνήσεις που διόρισαν οι κατακτητές στάθηκαν ανίκανες να επιτύχουν, με κρατικές αγορές, κάποια στοιχειώδη συγκέντρωση αποθεμάτων. Οι γεωργοί απέφυγαν το κρατικό πληθωριστικό χρήμα και προτίμησαν να πωλήσουν, με ποικίλα ανταλλάγματα, τα πλεονάσματά τους σε ιδιώτες, που τροφοδότησαν, τις περισσότερες φορές, τη μαύρη αγορά.³¹ Είναι ίσως η πρώτη φορά στη νεοελληνική ιστορία που η καταπιεζόμενη από την πόλη ύπαιθρος μπόρεσε να πάρει την «εκδίκησή» της.

Θα μπορούσαν να αναζητηθούν και άλλοι παράγοντες που με τον έναν ή άλλο τρόπο συνέβαλαν στην κορύφωση της πείνας, αλλά φαίνεται ότι όλοι, λίγο ή πολύ, είναι παρεπόμενα των έκτακτων συνθηκών που προέκυψαν από την κατάκτηση της χώρας και του τρόπου που αυτή διοικήθηκε από τους κατακτητές και τα ανδρείκελα που αυτοί διόρισαν.

Καθοριστικός ωστόσο παράγοντας για τις διαστάσεις που πήρε ο λιμός, και που δεν μπορεί να αποδοθεί σε εξωγενή αίτια, ήταν η ίδια η δομή της ελληνικής κοινωνίας. Οι μεγάλες ανισότητες που υπήρχαν στην πρωτεύουσα και τις άλλες πόλεις οι οποίες επλήγησαν, αναπόφευκτα προκάλεσαν και άνιση κατανομή των ανεπαρκών, ούτως ή άλλως, ποσοτήτων τροφίμων που υπήρχαν ή έφθαναν στην πρωτεύουσα με τη μαύρη αγορά. Όπως θα φανεί αναλυτικά παρακάτω, πεθαίνουν από πείνα, στη μεγάλη πλειοψηφία, άτομα που ανήκουν στις κατώτερες κοινωνικές βαθμίδες και που η ανεργία από το κλείσιμο εργοστασίων ή την παύση και υπολειτουργία άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων, τους στέρησε το μόνο μέσο επιβίωσης, το μεροκάματο ή το μισθό τους. Αλλά και όσοι συνέχισαν να εργάζονται, ο καλπάζων πληθωρισμός εξανέμισε τις απολαβές τους και τα τυχόν γλίσχρα χρηματικά τους αποθέματα --στην ίδια κατηγορία βρέθηκαν και πολλοί συνταξιούχοι και αρκετοί δημόσιοι υπάλληλοι. Λίγοι από αυτούς θα μπορούσαν να διαθέσουν στη μαύρη αγορά πολύτιμα αντικείμενα για να εξασφαλίσουν τα στοιχειώδη για επιβίωση.

Η ακρίβεια της ζωής έχει φθάσει στο απροχώρητο!.. [μέσα Οκτωβρίου 1941] Αν βρεις πουθενά λίγα ρεβύθια προς 500 δρχ. ή πατάτες προς 300 δρχ. θεωρείς τον εαυτό σου ευτυχισμένο. Αλλά ως τότε θα κρατήσει η ανταγή των ανθρώπων τα εξωφρενικά έξοδα διατροφής; Οι μισθοί ανέβηκαν 20% τα δε τρόφιμα μέχρι 1.000% κι έχει ακόμη τράτο. Πολλοί αναγκάζονται να πουλούν τα υπάρχοντά τους για να συντηρήσουν την οικογένειά τους. Τι κάνουν όμως εκείνοι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν;³²

³¹ Για τον κατακερματισμό της εσωτερικής αγοράς, την άρνηση των παραγωγών να διαθέσουν τα προϊόντα τους για την τροφοδοσία των πόλεων, για την παράλληλη ή τη μαύρη αγορά που δημιουργήθηκε και τα συναφή προβλήματα, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, *passim*.

³² Μίνως Δούνιας, «Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι». *Το Ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια*, Φιλολογική επιμέλεια και παρουσίαση: Κυρ. Ντελόπουλος, Αθήνα, Εστία, 1987, σ. 94. Ο ίδιος ο Δούνιας πούλησε τις χρυσές τους βέρες και πήρε τρεις οκάδες αλεύρι (*ό.π.*, σ.

Ούτε οι γενικότερες συνθήκες διαβίωσης των περισσότερων ήταν οι πρέπουσες: ανθυγιεινές και πρόχειρες κατοικίες που δεν προστατεύονταν από το κρύο, πολλά άτομα στοιβαγμένα σε μικρούς χώρους, κλπ. Κάποιοι που είχαν διασυνδέσεις με τη γύρω ύπαιθρο, που μπόρεσαν να οικονομίσουν την κρίση καλύτερα από άλλους οι οποίοι ξαφνιάστηκαν ή αδράνησαν, και έτσι επιβίωσαν, δεν αναιρεί στο ελάχιστο τη διαπίστωση ότι πλήρωσαν ακριβά οι μη έχοντες και ότι ελάχιστοι από τους έχοντες, μολονότι δοκιμάστηκαν και αυτοί, είδαν τα παιδιά τους και τα άλλα τους προσφιλή άτομα να πεθαίνουν από την πείνα. Οι τελευταίοι, οι έχοντες, διέθεταν διασυνδέσεις, είχαν στην κατοχή τους λίρες και τιμαλφή, μπορούσαν επομένως να εξασφαλίσουν έστω και ανεπαρκή αλλά σωτήρια μέσα διατροφής. Αρκετοί από αυτούς, εξάλλου, είχαν εγκαίρως συγκεντρώσει αποθέματα. Δεν φαίνεται να είναι μοναδικά τα παραδείγματα από ανάλογες περιπτώσεις που συναντάμε στην Ερμούπολη:

Ο πλοίαρχος Θεόδωρος Ι. Καρακαλάς, τον οποίο οι Ιταλοί τοποθέτησαν το 1942 στη θέση του προέδρου της Διοικούσας Επιτροπής του Δήμου Ερμούπολεως, δήλωσε, τον Οκτώβριο 1941, ότι διέθετε:

4 οκ. άλευρα
6 οκ. όσπρια ξερά
19 οκ. λάδι
4 οκ. ζάχαρη
1 οκ. βούτυρο
6 οκ. σταφίδα
4 οκ. σαπούνι³³

Ο συμβολαιογράφος Γεώργιος Λ. Αθανασούλιας δήλωσε, τις ίδιες μέρες, τα ακόλουθα:

8 οκ. λάδι
5 οκ. σαπούνι
2 οκ. βούτυρο.
5 οκ. σταφίδα
10 οκ. γεώμηλα
2 οκ. ρύζι
4,5 οκ. όσπρια ξερά διάφορα
7 οκ. ζυμαρικά³⁴

Ο λιμός, επομένως, ανεξάρτητα από τα αίτια, ανέδειξε, τραγικά αυτή τη φορά, την ανισότητα της ελληνικής κοινωνίας και το πώς η ανισότητα αυτή απέναντι στη ζωή, οδηγεί τελικά και σε ανισότητα απέναντι στη συμφορά και στο θάνατο.

123, εγγραφή 5.2.1942). Σχετικά με τον πληθωρισμό: «Στις αρχές του καλοκαιριού του 1943, οι τιμές είχαν ξεπεράσει κατά 1.000 φορές το προπολεμικό τους επίπεδο, ενώ οι μισθοί είχαν ανέβει, ανάλογα με την κατηγορία των μισθωτών, από 25 ως 150 φορές, και παρέμεναν έτσι κάτω από το βασικό ελάχιστο» (Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 143' βλ. στο *ίδιο*, σ. 164, πίνακα με στοιχεία για τη «νομισματική κυκλοφορία και πληθωρισμό στη διάρκεια της Κατοχής». Βλ. και Σ. Θωμαδάκης, *ό.π.*, *passim* και κυρίως σ. 131 όπου πίνακας 2: «Σύγκριση ημερομισθίου και σιτηρεσίου (κόστους συντήρησης) σε τιμές μάρης αγοράς (δραχμές)».

³² Όλα τα στοιχεία που εδώ παρατίθενται για την Αθήνα, ακόμα και χαρακτηριστικές φράσεις,

³³ Δήλωση [προς τη δημοτική αρχή], 25.10.141: ΔΑΕ, Ο/Β/Αποθέματα-επισιτισμός/7.

³⁴ Δήλωση προς τη δημοτική αρχή, 25.10.141: ΔΑΕ, Ο/Β/Αποθέματα-επισιτισμός/7. Για τις παραπομπές 33 και 34 βλ. και Χ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 199.

Γ. Ποιοι πεθαίνουν από την πείνα

Στην ενότητα αυτή θα επιχειρηθεί μια απάντηση στο ερώτημα ποιοί συγκεκριμένα παθαίνουν από την πείνα στον κρίσιμο χειμώνα του 1941-1942. Θα μεταφερθούμε, έτσι, από τις γενικές διαπιστώσεις και τους συνολικούς αριθμούς των προηγούμενων κεφαλαίων, στους ίδιους τους παθόντες. Τα κύρια παραδείγματα θα είναι, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, από την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Χίο και την Ερμούπολη, πόλεις που κατ' εξοχήν επλήγησαν από το λιμό. Δεν θα λείψουν, φυσικά, και αναφορές σε άλλες πόλεις της χώρας, ωστόσο, με βάση αυτά τα τέσσερα παραδείγματα θα επιδιωχθεί η σκιαγράφηση του παραπάνω ερωτήματος.

1. Αθήνα

Στον Πίνακα 1 φαίνονται οι θάνατοι στην Αθήνα κατά την περίοδο 1940-1945, κατά μήνα και έτος, και είναι εύκολο να διαπιστωθεί η εκατόμβη των τελευταίων μηνών του 1941 και των πρώτων του 1942. Τα στοιχεία του ως άνω Πίνακα, καθώς και όσα ακολουθούν, αφορούν στο Δήμο της Αθήνας, και όχι στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ο οποίος κατά την απογραφή του 1940 αριθμούσε, όπως αναφέρθηκε, 481.225 άτομα. Ωστόσο, για τα έτη 1941-1942 θα πρέπει να συνεκτιμηθούν αρκετές χιλιάδες ατόμων που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα μετά την κατάρρευση του μετώπου, καθώς και η κινητικότητα πολλών ανθρώπων λόγω του πολέμου και της Κατοχής. Η Αθήνα επιβαρύνθηκε πληθυσμιακά από κληρωτούς στρατιώτες που μετά την επικράτηση των Γερμανών έφθασαν ταλαιπωρημένοι σ' αυτήν και παγιδεύτηκαν μη μπορώντας να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Οι Γερμανοί χαρακτηριστικά απαγόρευαν στους άνδρες της μεραρχίας Κρητών να επιστρέψουν, μετά τη συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού, στο νησί τους. Η πρωτεύουσα επιβαρύνθηκε, επίσης, και από τους τραυματίες και αναπήρους του πολέμου που νοσηλεύονταν στα νοσοκομεία και τα ιδρύματα της πόλης. Σ' αυτήν, επίσης, κατέφυγαν, στην αρχή τουλάχιστον της Κατοχής, και πρόσφυγες από άλλες περιοχές της χώρας.

Τον Ιανουάριο του 1942, σε σύνολο 3096 θανάτων, το 66,40% είναι άνδρες και το 33,60% γυναίκες, οι οποίες μάλιστα υπερτερούσαν, κατά την επίσημη απογραφή, αριθμητικά. Ως αιτία αυτής της διαφοράς αναφέρεται συνήθως η μεγαλύτερη βιολογική ανθεκτικότητα των γυναικών, αλλά θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στη μεγαλύτερη έκθεση των ανδρών σε κάθε είδους ταλαιπωρία λόγω εργασίας και της προσπάθειας για αναζήτηση τροφής προς σωτηρία όλης της οικογένειας. Η βρεφική και παιδική θνησιμότητα εκπροσωπείται με πολύ μικρό ποσοστό στην περίοδο του λιμού (1941-1942). Είναι προφανές ότι οι γονείς και τα άλλα μέλη του νοικοκυριού προσπάθησαν, πάνω απ' όλα, να σώσουν τα μικρά παιδιά. Στους θανάτους και των δύο φύλων σαφώς υπερτερούν οι μεγάλες ηλικίες, κυρίως 61-70 και 71-80 ετών.³⁵

³⁵ Όλα τα στοιχεία που εδώ και στις επόμενες παραγράφους παρατίθενται για την Αθήνα προέρχονται από την εργασία της Υπακόης Χατζημιχαήλ, *ο.π.*, *passim*. Βλ. και όσα σημειώνει για όλη την περίοδο και όχι μόνο για το δήμο τα Αθήνας η Ευγενία Μπουρνόβα, *ό.π.*, σ. 60 κ.εξ. Βλ. ιδιαίτερα (στο *ίδιο*, σ.

Στους 3096 καταγεγραμμένους θανάτους του Ιανουαρίου 1942, οι 1314 (42,44% %) οφείλονται ρητά, από τις δηλώσεις των ιατρών, στον υποσιτισμό και την ασιτία. Αν στους θανάτους αυτούς συμπεριληφθούν και όσοι προφανώς οφείλονται σε ασθένειες που άμεσα ή έμμεσα συνδέονται με την πείνα, το ποσοστό ξεπερνά κατά πολύ το 50%. Ασφαλώς στα επίσημα αυτά στοιχεία του Ληξιαρχείου δεν περιλαμβάνονται όσοι πέθαναν και δεν δηλώθηκαν είτε για να κρατήσουν οι οικείοι το δελτίο τροφίμων είτε γιατί βρέθηκαν στους δρόμους και οδηγήθηκαν, χωρίς να μεταφερθούν στο Νεκροτομείο, σε ομαδικούς τάφους.

Από το λιμό πλήττονται περισσότερο οι νοτιο-δυτικές συνοικίες της Αθήνας και του κέντρου (π.χ. Πετράλωνα, Βοτανικός, Μεταξουργείο, Γκάζι, Πλάκα), αυτές που κυρίως κατοικούνταν από τα φτωχά εργατικά στρώματα της πόλης, και ιδιαίτερα οι συνοικίες όπου είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες του 1922. Οι τελευταίοι μάλιστα, πλην των άλλων προβλημάτων που αντιμετώπιζαν, δεν είχαν δεσμούς με την ύπαιθρο για να αναζητήσουν κάποια συνδρομή από συγγενικά πρόσωπα.³⁶ Διαφορετική τελείως εικόνα παρουσιάζουν οι συνοικίες στα ανατολικά του κέντρου της Αθήνας, όπως π.χ. το Κολωνάκι και ο Λυκαβηττός, όπου η εκπροσώπηση στο θάνατο από πείνα είναι πολύ μικρότερη. Ψηλά στην κλίμακα των θανάτων από πείνα βρίσκονται οι εργάτες, οι συνταξιούχοι, οι υπάλληλοι και όσοι για οποιοδήποτε λόγο έμειναν χωρίς εργασία. Στα σπίτια τους δηλώθηκε ότι πέθαναν 1.710 από τους 3.096, δηλαδή το 55,20%, το 21,9% σε νοσοκομεία-κλινικές, 5,2% στο Βρεφοκομείο, 2,6% στις φυλακές και 2,35% στο Γηροκομείο.³⁷

Πολλές είναι οι μαρτυρίες για τους κατοίκους της Αθήνας που δοκιμάστηκαν τον χειμώνα αυτό από την πείνα, τις συναφείς αρρώστιες και το θάνατο: τα σκελετωμένα και πρησμένα κορμιά ιδιαίτερα των παιδιών, οι κραυγές της πείνας και του πόνου, το ψάξιμο στους σκουπιδοτενεκέδες για κάποιο φαγώσιμο, οι μεγάλες ουρές για το συσσίτιο, τα κάρρα του δήμου με τους πεθαμένους, οι πρόχειρα ανοιγμένοι ομαδικοί τάφοι. Πολλά από αυτά έχουν συγκλονιστικά αποτυπωθεί σε φωτογραφίες της εποχής. Μερικές τραβήχτηκαν σκόπιμα, για να διοχετευτούν στο εξωτερικό και να πείσουν τους συμμάχους ότι η κατάσταση ήταν πράγματι τόσο τραγική ώστε έπρεπε να άρουν τον αποκλεισμό. Σημειώνει στις *Αναμνήσεις* του ο Αλέξανδρος Δ. Ζάννας, πρόεδρος τότε του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού :

Έτσι κατωρθώθηκε ν' απεικονισθούν οι ταλαιπωρίες του πληθυσμού, με την έλλειψη των συγκοινωνιακών μέσων, η αναμονή στις μακρινές ουρές για το πενιχρό συσσίτιο, τα παιδιά που μαζί με τα σκελετωμένα σκυλιά έψαχναν στα σκουπίδια των συσσιτίων των στρατευμάτων Κατοχής, να βρουν φλούδες από φρούτα ή άλλο υπόλειμμα τροφίμων. Εφωτογραφήθηκε επίσης πλήθος από υποσιτισμένα και άρρωστα παιδιά με έκδηλα τα φαινόμενα της αποβιταμίνωσης, καθώς και νεκροί από την πείνα, οι οποίοι βρέθηκαν στους δρόμους ή στα σπίτια τους και μεταφέρθηκαν στο Νεκροτομείο. Απ' εκεί κατά δεκάδες φορτώνονταν σε φορτηγά αυτοκίνητα και μεταφέρονταν στα Νεκροταφεία, όπου τους έθαβαν σε μεγάλους κοινούς τάφους. Με πραγματικό κίνδυνο έγιναν σωρεία από τέτοιες φωτογραφίες και καταρτίσαμε συλλογή, την οποία επιτύχαμε να στείλωμε κρυφά στο Εξωτερικό μέσω της Ελβετικής Πρεσβείας, του Junod, του Brunel, ακόμη και μέσω των Τούρκων που συνώδευαν το «Κουρτουλούς». Όπως με εβεβαίωσαν Ελβετοί, Άγγλοι και ιδίως Αμερικανοί μετά τον πόλεμο, η μεγαλύτερη προπαγάνδα έγινε με αυτές τις φωτογραφίες. Η άρση του αποκλεισμού οφείλεται

63) «τη γεωγραφική προέλευση (τόπο γέννησης) των θανόντων από πείνα στον δήμο Αθηναίων, Οκτώβριος 1941-Ιανουάριος 1942».

³⁶ Βλ. τι επισημαίνει ο Μ. Mazower, *Η Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σ. 62-63, για τα προβλήματα εργασίας, στέγασης κλπ. των προσφύγων στην Αθήνα και πώς αυτά επιδεινώθηκαν με την Κατοχή. Χρησιμοποιεί ως τυπικό παράδειγμα τη συνοικία του Δουργουτιού, όπου «1600 από τις 2200 οικογένειες είχαν ανάγκη από επείγουσα ιατρική μέριμνα και σωστή διατροφή».

³⁷ Υ. Χατζημιχαήλ, *ό.π.* Βλ. και Χρήστος Λούκος, «Τα δημογραφικά της Κατοχής. Μερικές προτάσεις για τη συστηματική αξιοποίησή τους», *Αρχειοτάξιο* τχ. 3 (Μάιος 2001), σ. 90-93.

κατά μέγα μέρος στην πίεσι της κοινής γνώμης η οποία είχε εξαναστή όταν είδε τις φωτογραφίες που φανέρωναν τα βάσανα ενός ολοκλήρου ηρωικού λαού.³⁸

Κάποιες μαρτυρίες μας επιτρέπουν να υποθέσουμε τις καθημερινές μάχες, πολλές φορές άνισες, που έδιναν τα νοικοκυριά για να εξασφαλίσουν τις ελάχιστες θερμίδες που θα επέτρεπαν την επιβίωση των μελών τους, την αλληλεγγύη που αναπτύχθηκε σε οικογενειακό, συγγενικό, επαγγελματικό ή συντροφικό επίπεδο, αλλά και την αδιαφορία που κάποιοι επέδειξαν για τον συνάνθρωπό τους σε μια προσπάθεια να διασφαλίσουν τον εαυτό τους και τους δικούς τους. Δεν λείπουν και μαρτυρίες για την, πλάι στην πείνα των πολλών, επιδεικτική αφθονία αγαθών που είχαν τα κατοχικά στρατεύματα και οι πάσης φύσεως συνεργάτες τους.

«Μια μέρα μπροστά στο Ξενοδοχείο Μεγάλης Βρετανίας που ήταν επιτεταγμένο από τους Γερμανούς, ξεφόρτωναν ένα Γερμανικό καμιόνι με τρόφιμα για τους αξιωματικούς τους. Ο οδηγός του αυτοκινήτου κατόρθωσε να πιάσει ένα απ' αυτά τα ημίγυμνα πεινασμένα κοκκαλιάρικα παιδάκια και με πρωτάκουστη βαρβαρότητα του έσπασε, σαν νάταν σανιδάκι, τον βραχίονα πάνω στο γόνατό του. Θα είχα ν' αναφέρω σωρείαν παρομοίων παραδειγμάτων».³⁹

«Μερικοί Γερμανοί αξιωματικοί βασάνιζαν τα πιτσιρικά πετώντας τους αποφάγια από τα μπαλκόνια και παρακολουθώντας τα να τσακώνονται μεταξύ τους. Οι στρατιώτες που έτρωγαν ελιές στο δρόμο προσείλκυαν σμάρια ολόκληρα από παιδιά. Μόλις έφτανε κάποιος ένα κουκούτσι ελιάς, τα παιδιά ορμούσαν να το πιάσουν: το πιο γρήγορο το έβαζε στο στόμα του και το έγλειφε ώσπου να μείνει το ξύλο».⁴⁰

«24 Δεκεμβρίου 1941. Παραμονή Χριστουγέννων, η πιο μαύρη που γνώρισε ποτέ ο τόπος μας! Κι ενώ ο λαός μας ψωνίζει καμιά σταφίδα και λίγα πορτοκάλια για να γιορτάσει όπως μπορεί καλύτερα τη φτώχεια του, βλέπεις τα γερμανικά αυτοκίνητα στους δρόμους φορτωμένα πακέτα, τρόφιμα και άλλα αγαθά, που τα πήραν από μας τους πεινασμένους, να κυκλοφορούν με προκλητική αναιδεια».⁴¹

Η κλιμάκωση της κρίσης δεν άργησε να επιταχυνθεί. Από το Μάιο του 1941 μοιραζόταν με δελτίο το ψωμί, το ρύζι, τα λάδι και η ζάχαρη. Ακολούθησαν οι ουρές για τρόφιμα και τσιγάρα. Σε λίγο τα περισσότερα καταστήματα τροφίμων ή ήταν άδεια ή έκλεισαν. Εμφανίστηκαν διάφοροι μικροπωλητές ποικίλων ειδών, καθώς και οι διακινητές, μικροί ή μεγάλοι, των προϊόντων της μαύρης αγοράς. Το σταδιακό κλείσιμο των εργοστασίων, ιδιαίτερα των υφαντουργείων, και η γενικότερη κάμψη των εργασιών, δημιούργησαν πολλούς ανέργους. Αυτοί κυρίως, αλλά και πολλοί μισθωτοί και συνταξιούχοι είδαν γρήγορα να εξανεμίζεται η αγοραστική τους δύναμη με τον καλπάζοντα πληθωρισμό. Εντωμεταξύ η μερίδα ψωμιού που μοιραζόταν στα συσσίτια από 300 γραμμάρια στην αρχή της Κατοχής έφθασε μόλις τα 100 γραμμάρια το Νοέμβριο του 1941. Το λάδι και οι άλλες λιπαρές ουσίες έλειπαν δραματικά ή η προμήθειά τους ήταν απαγορευτική για τους μη έχοντες. Τα χόρτα που μάζευαν στα γύρω βουνά είχαν ελάχιστες θερμίδες. Σε λίγο ήταν δυσεύρετα και τα καυσόξυλα, αφού οι πάντες τα αναζητούσαν. Το Δεκέμβριο άρχισε τσουχτερό κρύο και η Αθήνα σε λίγο ήταν χιονισμένη. Οι πρησμένοι από την πείνα εμφανίστηκαν

³⁸ Αλέξανδρος Δ. Ζάννας, *ό.π.*, σ. 26-27. Βλ. και τις φοβερές εικόνες από την πεινασμένη Αθήνα που περιέχονται στο ακόλουθο δημοσίευμα που κυκλοφόρησε στο εξωτερικό: *Starvation in Greece*, edited by S.-L. Hourmouzias, Λονδίνο, Harrison & Sons Ltd., Δεκέμβριος 1943 (β' έκδοση: Ιούνιος 1944). Βλ. τι σημειώνεται στη σ. 5: «The photographs [taken by officials of the various relief organizations] published in this booklet show in a tangible, brutal, terrifying way that Hell is not merely a vision conjured by religious or poetic imagination; it can become a reality of life, of our own life». Για αυτοσχέδιες ταφές προσφιλών ατόμων βλ. Μ. Δούνιας, *Το Ημερολόγιο Κατοχής*, *ό.π.*, σ. 125.

³⁹ Α. Ζάννας, *ό.π.*, σ. 25.

⁴⁰ Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 62.

⁴¹ Μ. Δούνιας, *Το Ημερολόγιο Κατοχής*, *ό.π.*, σ. 107.

στους δρόμους, για να ζητιανεύσουν. Πολλοί δεν άντεχαν και τους έβρισκε ο θάνατος.⁴²

«Καθώς προχωρήσαμε την οδό Χαροκόπου, σ' ένα πεζούλι είταν καθισμένο ένα παλικάρι. Ένας τενεκές κονσέρβας πλάι του άδειος, έδειχνε πως θα τραβούσε για το συσσίτιο. Από την άλλη μεριά, το πεζοδρόμιο είχε έναν πελώριο λεκέ κόκκινο: αιμόπτυση. Πενήντα βήματα παρακάτω ένας άντρας είταν πεσμένος μπρούμυτα στη μέση του δρόμου».⁴³

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Κοινωνίας των Εθνών, «η ημερήσια πρόσληψη θερμίδων της πλειονότητας του ελληνικού πληθυσμού απ' όλες τις πηγές, συμπεριλαμβανομένης της μαύρης αγοράς, ήταν γύρω στο 1/3 των πάγιων θρεπτικών αναγκών».⁴⁴ Αφού αυτό το ποσοστό ήταν ακόμη χαμηλότερο για πολλούς από τους κατοίκους των πτωχών και υποβαμισμένων συνοικιών της Αθήνας, ήταν αναπόφευκτο η εκατόμβη που ακολούθησε να πλήξει κυρίως αυτούς. Γενικά επλήγησαν περισσότερο όσοι ήταν φτωχοί, έμειναν άνεργοι, τους τσάκισε ο πληθωρισμός, δεν είχαν διασυνδέσεις με την ύπαιθρο και δεν είχαν, όπως οι δημόσιοι ή άλλοι υπάλληλοι για παράδειγμα, τη δυνατότητα ενός σταθερότερου συσσιτίου στο πλαίσιο ενός συνεταιρισμού. Από ένα κατάστιχο εσόδων-εξόδων που κρατούσε ένας δάσκαλος στην Αθήνα μεταξύ 1940-1945 γνωρίζουμε πώς αυτός και η γυναίκα του, δασκάλα επίσης, μπόρεσαν να επιβιώσουν στη δύσκολη περίοδο του λιμού χάρις στο λάδι που προμηθεύονταν από συγγενείς στη Σπάρτη και το συσσίτιο που τους παρείχε ο Συνεταιρισμός της Διδασκαλικής Εστίας.⁴⁵

Αυτή η τραγική κατάσταση για ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της Αθήνας δεν ήταν δυνατό να αλλάξει γρήγορα παρά τις διανομές ψωμιού από τον Ερυθρό Σταυρό από την άνοιξη του 1942. Μια μαρτυρία του Μαΐου 1942:

Μπήκε ο Μάης. Ηλιόλουστος, λολουδιασμένος, ωραιότερος από κάθε άλλη χρονιά. Θα 'λεγε κανείς ότι λίπανε τη γη τόσο ανθρώπινο αίμα που χύνεται άφθονο τόσα χρόνια τώρα. Αλλά τα' ανοιξιάτικα αγριόχορτα που τρέφαν ένα ολόκληρο λιμοκτονημένο λαό τελειώσαν. Οι περσινές σοδιές φαγώθηκαν κι οι νέες αργούν ακόμη. Ένα νέο κύμα άγριας πείνας δέρνει το λαό. Ένα μεγάλο ποσοστό υπαλλήλων, μισθωτών εν γένει, βρίσκεται κατάκοιτο από εξάντληση. Τα δημόσια σχολεία μένουν ακόμη κλειστά. Ένας ολόκληρος λαός απαιτεί. Παιδάκια και γριές μαζεύουν από την άσφαλο τα χαρουποκούκουτσα που κάποιοι άλλοι «ευτυχέστεροι» σκόρπισαν στο δρόμο. «Σκουπίδια» δεν υπάρχουν σήμερα πια. Κάθε σωρός απορριμμάτων είναι κι ένα ανεξερεύνητο πέλαγος ευτυχίας, ανεξάντλητη πηγή θρεπτικών ουσιών: μιας λεμονόκουπας, ενός σπανακόφυλλου, μαρουλόφυλλου ή ψαροκόκκαλου. Προχθές ένα παιδάκι είχε μαζέψει ένα τενεκεδάκι γεμάτο κόκκαλα. Ήταν ακόμη βουτηγμένο σ' ένα σωρό σκουπιδιών κι έψαχνε. Είχα την ηλιθιότητα να το ρωτήσω γιατί μαζεύει τα βρώμικα σκουπίδια. Και μου απάντησε θριαμβευτικά: «Εμείς βράζουμε αυτά τα κόκκαλα και ξεύρετε τι ωραία σούπα κάνουμε;». Η μόνη επισιτιστική ευτυχία του λαού τώρα είναι το ψωμί. Ελεύθερη Ελληνική Κυβέρνηση, Αγγλία, Αμερική, Σουηδία μας στέλνουν σιτάρι. Έχουμε ταχτικά ψωμί 50 δράμια την ημέρα, και τέσσερεις φορές τη βδομάδα από 80 δράμια. Δεν υπάρχει παιδί, νέος ή γέρος, που να μην

⁴² Χρησιμοποίη για τις γενικές αυτές απόψεις, μεταξύ άλλων, όσα παραθέτει ο Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 58-64.

⁴³ Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*. Πρόλογος-συμπληρώματα-σημειώσεις, Αθήνα 1971, σ. 200 (εγγραφή 21 Δεκεμβρίου 1942).

⁴⁴ Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 56. Για τα διατροφικά προβλήματα των εργατικών οικογενειών στην περίοδο της κρίσης, βλ. *Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation...*, *ό.π.*, σ. 601-613: «Re'gime alimentaire de familles ouvri'eres d'Ath'enes et du Pire'e». Βλ. και έρευνες που έγιναν στα 1941-1943 από ειδικούς επιστήμονες για τη σύνθεση του μηνιαίου σιτηρεσίου οικογενειών στην Αθήνα και τον Πειραιά, καθώς και σε νοσοκομεία και το Δρομοκαΐτειο: Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 286-288.

⁴⁵ Σταύρος Β. Θωμαδάκης – Ευγενία Μπουρνόβα, «Προπολεμική διαβίωση και κατοχική επιβίωση στην Αθήνα: ιστορία καθημερινής ζωής», *Τα Ιστορικά τχ.* 41 (Δεκέμβριος 2004), σ. 455-470. Για πρακτικές επιβίωσης στην Κατοχή, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, βλ. Μαρία Καβάλα, *ό.π.*, σ. 56-60.

ξέρει ποιοι είναι οι φίλοι του. Οι εφημερίδες μας όμως δεν κουράζονται να μας εξηγούν κάθε μέρα πόσο μεγάλο είναι το ενδιαφέρον του Άξονος για την Ελλάδα. «Amour qui tue!»⁴⁶

Οι διανομές του Ερυθρού Σταυρού μπορεί να μείωσαν τους θανάτους από πείνα, δεν ήταν όμως δυνατό να αποτρέψουν τους θανάτους στους οποίους υπέκυπταν, με την πρώτη ασθένεια, οι εξασθενημένοι από το λιμό οργανισμοί. Ιδιαίτερα η φυματίωση θέριζε κυριολεκτικά τις νεαρές τώρα ηλικίες κυρίως στις υποβαθμισμένες συνοικίες. Οι αυξημένοι θάνατοι από πείνα στον Πειραιά ακόμη και το 1943-1944, όπως σημειώνονται στον Πίνακα 5, ίσως να οφείλονται περισσότερο σε παρενέργειες που η πείνα προκάλεσε σ' έναν κατ' εξοχήν εργατικό πληθυσμό. Καθυστερήση στην υποχώρηση των θανάτων, είναι υψηλοί ως το καλοκαίρι του 1942, παρατηρούμε στην Ερμούπολη και τη Χίο (βλ. Πίνακες 6 και 7).

Μια άλλη διάσταση της πείνας θα πρέπει επίσης να τονιστεί: ότι έκανε τους πεινασμένους να στραφούν, στην απελπισία τους, όχι μόνο εναντίον των «χορτάτων» αλλά ακόμη και εναντίον των λιγότερο πεινασμένων. Οι κλοπές και οι ληστείες πύκνωσαν. Θύματα ήταν κάποιοι έχοντες αλλά και τα λίγα ψώνια ενός ηλικιωμένου, τα αποθέματα μιας οικογένειας, τα απλωμένα ρούχα για στέγνωμα ή τα λίγα λαχανικά που καλλιεργούνταν στους κήπους των σπιτιών. Φόβος κατέλαβε όσους είχαν κάτι, μικρό ή μεγάλο, για να αντιμετωπίσουν το λιμό. Ένας από τους λιγότερο πεινασμένους μαρτυρεί:

«Σε κάποια «αγορά» (που μόνο λίγες σταφίδες και κάτι άθλια παρασκευάσματα μπορούσες ν' αγοράσεις) για πρώτη φορά είδα τέτοιες μάζες ανθρωπίνων ερειπίων. Ντυμένοι σε κουρέλια με πρόσωπα χλωμά, περισσότερο πεθαμένοι παρά ζωντανοί, σέρνουν οι δυστυχισμένοι αυτοί άνθρωποι τα βήματά τους εδώ και εκεί άσκοπα, γυρεύοντας κάποια τροφή, σαν τα πεινασμένα ζώα... Στην απελπισία τους το μίσος τους στρέφεται ενάντια σε κάθε άτομο χορτάτο. Έχουν κηρύξει πόλεμο των απόρων εναντίον των «ευπόρων». Οι «εύποροι» είναι εκείνοι που έχουν έστω και τόσο λίγο παραπάνω απ' αυτούς. Περνώντας από τον συνοικισμό Γκύζη βλέπω μια γυναίκα ημίγυμνη να οδύρεται' δείχνει στη φτωχική της αυλή, πλάι στην άθλια καλύβα της, και διηγείται πως της κλέψαν όλα τα ρουχαλάκια των παιδιών της, του ανδρός της και τα δικά της που είχε απλώσει εκεί για να στεγνώσουν. Η έφοδος αλητοπαίδων στιςπραμάτειες μικροπωλητών ζαχαρωτών είναι το πιο κοινό θέαμα... Αμέτρητες μικρολωποδοσίες συμβαίνουν καθημερινά... Άλλοτε πάλι μ' ένα ξυραφάκι σχίζεται το δίχτυ καμιάς γριούλας και σκορπίζονται από εδώ και κει οι αγορές της ημέρας. Πολλά πεινασμένα χέρια προθυμοποιούνται να «βοηθήσουν» τη γριούλα. Μαζεύουν τα πράγματα και εξαφανίζονται στους τέσσερους ανέμους. Δύο φορές δοκίμασαν να μου ανοίξουν το ρουκ-ζακ στον υπόγειο. Πιο ανατριχιαστικό όμως ακόμη ήταν η απόπειρα να μας ανοίξουν το παράθυρο της τραπεζαρίας μας. Ευτυχώς αντιληφθήκαμε εγκαίρως το άνοιγμα των ρολών. Αλλά άλλοι φίλοι μας δεν είχαν την ίδια τύχη. Αφού τους κλέψαν από την αποθήκη τους 60 οκάδες όσπρια, επανήλθαν την επόμενη βραδυά, τρύπησαν ολόκληρο τοίχο 60 εκ. μήκαν μέσα και άδειασαν την υπόλοιπη αποθήκη.⁴⁷

Εξευτελισμός και εξαθλίωση του λαού μας! Έμεινα σήμερα αργά κάτω και είδα όλον αυτό τον μαύρο, πεινασμένο κόσμο απειλητικό στην απόγνωσή του. Είχα στη ράχη μου τον εκδρομικό μου σάκο γεμάτο πορτοκάλια και μανταρίνια, τα μόνα πράγματα που προσφέρει η αγορά, και πολλές φορές ένιωσα μέσα στο σκοτάδι χέρια πεινασμένων ανθρώπων να ψηλαφούν το περιεχόμενό του με την ελπίδα να βρουν κάτι έτσι στα κλεφτά... Σπίτι μας ήρθε ένας και με επιτακτικό ύφος μου λέει: «Κύριε πεινώ, έχω τρεις μέρες να φάω, δώσε μου κάτι να βάλω στο στόμα μου». Ήταν τόσο απειλητικός, που αν του αρνιόμουν βοήθεια θα μου επετίθετο!⁴⁸

Η πείνα και η αθλιότητα, η έλλειψη κάθε έννοιας διοικήσεως και το ένστικτο αυτοσυντηρήσεως έφερε στην επιφάνεια όλες τις σκοτεινές ορμές των ανθρώπων. Οι κλοπές είναι στην ημερήσια διάταξη.

⁴⁶ Μίνως Δούνιας, *Το Ημερολόγιο Κατοχής*, ό.π., σ. 144 (εγγραφή 6 Μαΐου 1942).

⁴⁷ *Ο.π.*, σ. 128-129 (εγγραφή 23.2.1942).

⁴⁸ *Ο.π.*, σ. 100-101 (εγγραφή 22.11.1941).

Τίποτε από τα υπάρχοντά μας δεν είναι ασφαλισμένα. Μερικά τετραγωνικά μέτρα λαχανικά που έχω σπείρει είναι πια ξένο περβόλι. Ο καθένας μπαίνει μέσα και παίρνει ό,τι του γουστάρει...⁴⁹

Μαθαίνω για την πρώτη ληστεία που έγινε στη γειτονιά μου. Άγνωστοι τραυμάτισαν με πέτρες στο κεφάλι γνωστό κύριο από τη Φιλοθέη και του πήραν βέρα, ρολόι και χρήματα... Τρέμει πια κανείς να βγει μόνος στο σκοτάδι.⁵⁰

Είναι η εβδόμη κατά σειρά ημέρα, που δεν έγινε πουθενά στην Αθήνα διανομή ψωμιού, ενώ εξακολουθεί ένας άκαρδος χειμώνας, άκαμπτος στην τόση ανθρώπινη δυστυχία. Η πείνα παίρνει σιγά-σιγά τη μορφή άγριου αγώνα αυτοσυντηρήσεως. Όλα τα προσχήματα έχουν εκλείψει. Ο αλήτης που ζητιανεύει στην πόρτα μου φωνάζει απειλητικά «πεινώ, πεινώ, δώσε μου κάτι να φάω». Αν τολμήσει κανείς να προστατεύσει το χιλιόχρονο δέντρο που κόβεται αλύπητα από τον πρώτο τυχόντα, κινδυνεύει να πληρώσει το στοργικό του ενδιαφέρον μ' αυτή τη ζωή του... Οι κλοπές και οι διαρρήξεις έχουν τρομοκρατήσει τον κόσμο. Δε γίνεται διάκριση. Φτωχοί και πλούσιοι ληστεύονται με τον ίδιο άγριο τρόπο. Κι έτσι οι ευγενείς μας κατακτητές κατώρθωσαν αφού μας δέλυσαν πολιτικά να μας ρίξουν και στη φρίκη μιας κοινωνικής αναρχίας.⁵¹

Η γενικότερη απορύθμιση της κοινωνικής ζωής στην πρωτεύουσα φάνηκε παραστατικά από το σταμάτημα των δημόσιων ρολογιών:

«Τον τελευταίο καιρό παρατηρώ ότι όλα τα μεγάλα ρολόγια, στο δρόμο, στα δημόσια κέντρα, στα μαγαζιά, είναι σταματημένα και κανείς πιά δε συλλογίζεται να τα ξανακουρδίσει. Είναι σα μια πάνδημη επιδημία των ρολογιών. Μελαγχολικό και αινιγματικό σύμπτωμα της αποσύνθεσης της ζωής της πολιτείας».⁵²

2. Πειραιάς

Ο Πειραιάς, με 205.404 κατοίκους το 1940, δοκιμάστηκε εξίσου από το λιμό. Οι 6036 θάνατοι από το Νοέμβριο 1941 έως και τον Μάρτιο του 1942 (βλ. Πίνακα 2) είναι πέντε φορές περισσότεροι από τους θανάτους των αντίστοιχων μηνών του προηγούμενου έτους (Νοέμβριος 1940-Μάρτιος 1941). Το ποσοστό θα ήταν ασφαλώς μεγαλύτερο αν στους υπολογισμούς μας περιλαμβάνονταν όχι μόνον οι θάνατοι στο δήμο Πειραιά, αλλά και όσοι συνέβησαν στους παρακείμενους, προσφυγικούς κυρίως, συνοικισμούς. Για παράδειγμα, στο δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, με 30.000 κατοίκους, η αύξηση των θανάτων ήταν σαφώς υψηλότερη: 123 τον Οκτώβριο του 1941 έναντι 34 τον Οκτώβριο του 1940, 225 το Νοέμβριο έναντι 35, το Δεκέμβριο 323 έναντι 40 του αντίστοιχου Δεκεμβρίου 1940. Τους 4 πρώτους μήνες του 1942 οι θάνατοι κυμάνθηκαν ως εξής: Ιανουάριος: 205, Φεβρουάριος: 190, Μάρτιος: 240, Απρίλιος: 146.⁵³

Για να απαντήσω στο ερώτημα ποιοί τελικά παθαίνουν στη κρίσιμη περίοδο που εδώ εξετάζεται, χρησιμοποίησα ως δείγμα τους 150 θανάτους που καταγράφηκαν πρώτοι τον Ιανουάριο του 1942 στο Ληξιαρχείο Πειραιώς.

Πεθαίνουν κι εδώ κυρίως οι άντρες (109 έναντι 41 γυναικών). Οι έγγαμοι είναι 56, 21 άγαμοι και 42 χήροι (οι αριθμοί αφορούν και τα δύο φύλα).⁵⁴ Πεθαίνουν οι

⁴⁹ Ο.π., σ. 93 (εγγραφή 15.10.1941).

⁵⁰ Ο.π., σ. 95 (εγγραφή 21.10.1941).

⁵¹ Ο.π., σ. 131-132 (εγγραφή 4.3.1942). Σχετικά με εξαπατήσεις και μικροκλοπές που είχαν ως στόχο την επιβίωση, βλ. Μαρία Καβάλα, *ό.π.*, σ. 55: «Η εξαπάτηση εξελίχθηκε από δραστηριότητα του περιθωρίου σε καθημερινή πραγματικότητα».

⁵² Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου, 1939-1953*, εισαγωγή, επιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας, β' έκδοση, Αθήνα, Εστία, χ.χ., σ. 332 (εγγραφή 30.1.1942).

⁵³ Βλ. σχετικά Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 288.

⁵⁴ Σε μη ηλικία γάμου ήταν 21 και για 10 δεν υπήρχε η σχετική σημείωση.

μεγάλες ηλικίες: σχεδόν οι μισοί (68) είναι πάνω από 61 ετών, το ένα τρίτο περίπου (45) μεταξύ 41 και 60, ενώ οι ηλικίες των παιδιών και εφήβων, καθώς και των ηλικιών 21-40 αντιπροσωπεύονται με χαμηλούς αριθμούς (9 και 13 αντίστοιχα) 15 είναι βρέφη (βλ. Πίνακα 8). Τα περισσότερα βρέφη πεθαίνουν από αθρεψία, ενώ η ασιτία, ο υποσιτισμός και η εξάντληση σημειώνονται ως αιτίες θανάτου για τουλάχιστον τους μισούς στις υπόλοιπες ηλικίες. Ποσοστό που ανεβαίνει ακόμη περισσότερο αν θεωρηθούν ως παρεπόμενα της ασιτίας και του ψύχους οι βροχοπνευμονίες, οι δυσεντερίες, τα έλκη, μερικά καρδιακά και εγκεφαλικά νοσήματα κλπ. Μερικές καταγραφές είναι αποκαλυπτικές: «ψύξις και υποσιτισμός» (αμαξηλάτης, 32 ετών), «εξ οιδηματικής νόσου πείνης και γενικής εξαντλήσεως» (εργάτης, 72 ετών), «εκ καθολικών οιδημάτων, νόσος πείνης» (σιδηροχύτης, 76 ετών), «εξ οξείας πνευμονίας και ασιτίας» (εργάτης, 58 ετών), «αθρεψία» (έκθετο 4 μηνών), «εξάντλησις και συγκοπή» (χήρα, 82 ετών), «γριπώδης βρογχοπνευμονία» (καφεπώλης, 60 ετών).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ηλικίες θανόντων στον Πειραιά

(Οι πρώτοι 150 δηλωθέντες θάνατοι τον Ιανουάριο 1942)

0-1	15
1-10	5
11-20	4
21-30	6
31-40	7
41-50	18
51-60	27
61-70	26
71-80	20
81-90	18
91-100	4
	150

Στον Πίνακα 9 καταγράφονται αλφαβητικά τα επαγγέλματα των παραπάνω. Αν από τους 150 αφαιρέσουμε 33 γυναίκες για τις οποίες δηλώνεται ότι ασχολούνται με τα οικιακά, 18 άτομα που ήταν σε μη εργάσιμη ηλικία, ένα μαθητή και μία μαθήτριά, δύο άεργους και πέντε για τους οποίους δεν υπάρχει μνεία απασχόλησης, σύνολο 60, στους υπολοίπους 90 είναι εμφανές ότι εκπροσωπούνται κυρίως οι κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες σε όλες τις ηλικίες. Οι 23 από αυτούς αναφέρονται ως εργάτες, μία ως εργάτρια και δύο ως καπνεργάτες⁵⁵ είναι πιθανόν ότι, οι περισσότεροι τουλάχιστον, εργάζονταν σε εργοστάσια ή βιοτεχνίες, που μάλλον θα είχαν κλείσει πολλές από αυτές ή υπολειπούνταν. Ακολουθούν οι ναυτικοί, οι μικροεπαγγελματίες, όσοι κυνηγούσαν καθημερινά το μεροκάματο (αμαξηλάτες, κτίστης, ελαιοχρωματιστής, μικροπωλητές), οι συνταξιούχοι.⁵⁶

⁵⁵ Ηλικίες αυτών των εργατών: 27, 33, 45, 46, 48, 49, 51, 58, 59, 60 (δύο), 63, 65 (τρεις), 68, 70, 72, 73, 80, 82, 90, 92' η εργάτρια 50 ετών και οι δύο καπνεργάτες: 52 και 85.

⁵⁶ Βλ. πώς ταξινομεί η Ευγενία Μπουρνόβα, *ό.π.*, σ. 67, τα επαγγέλματα των θανόντων στον Πειραιά το Δεκέμβριο του 1941' τα συγκρίνει μάλιστα με αντίστοιχα της Αθήνας και του Χαϊδαρίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Επαγγέλματα θανόντων στον Πειραιά
(Οι πρώτοι 150 δηλωθέντες θάνατοι τον Ιανουάριο 1942)

Αεργος	2	οι ηλικίες;
Αμαξηλάτης	3	
Ανευ	5	
Αξιωματικός Ναυτικού, απόστρατος	1	
Βυρσοδέψης	1	
Γεωργός	3	
Εκτελωνιστής	1	
Ελαιοχρωματιστής	1	
Εμπορος	1	
Εργάτης	21	(οι 4 του ΟΛΠ, 2 από αυτούς συνταξιούχοι)
Εργατικός	2	
Εργάτρια	1	
Θερμαστής ΕΝ	1	
Ιχθυοπώλης	2	
Καπνεργάτης	2	(ο ένας συνταξιούχος)
Καπνοπώλης	1	
Καφεπώλης	2	
Κουρεύς	1	
Κρεοπώλης	1	
Κτίστης	1	
Λεβητοποιός	2	
Μάγειρος	2	
Μαθητής	2	
Μαθήτρια	1	
Μεταλλοχύτης	1	
Μηχανικός ΕΑ(;), συνταξιούχος	1	
Μηχανικός ΕΝ	1	
Μηχανουργός	1	
Μικροπωλητής	1	
Μοναχός	1	
Ναυτικός	5	
Ξυλουργός	4	
Οικιακά	33	
Οινοπώλης	1	
Παντοπώλης	1	
Πλανόδιος	1	
Σαρωθροποιός	1	
Σερβιτόρος	1	
Σιδηροδρομικός	2	(ο ένας συνταξιούχος)
Σιδηρουργός	1	
Σιδηροχύτης	1	
Συνταξιούχος ΗΕΜ(;)	1	
Συνταξιούχος ΟΛΠ	1	
Σωφέρ	1	
Ταπητουργός	1	
Τμηματάρχης Υπουργείου	1	
Υδραυλικός	1	
Υδροχρωματιστής	1	

Υελοουργός	1
Υπάλληλος	2 (ο ένας ιδιωτικός)
Υπάλληλος σιδηροδρ., συνταξιούχος	1
Υποδηματοποιός	2
Φορτοεκφορτωτής	1
Σε μη εργάσιμη ηλικία	18
	150

Ένας στους πέντε θανόντες είναι πρόσφυγας από τη Μ. Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Οι υπόλοιποι κατάγονταν κυρίως από Κυκλάδες (οι μισοί σχεδόν από τη Σύρο), Πελοπόννησο, Στερεά και Ανατολικό Αιγαίο (βλ. Πίνακα 10. Ο Πειραιάς παρέμενε πόλη μεταναστών και προσφύγων με όλες τις κοινωνικές συνδηλώσεις που αυτό, τις περισσότερες φορές, συνεπάγεται, κυρίως όσον αφορά την ποιότητα ζωής. Ως Πειραιώτες δηλώνονται μόνον 18.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

*Καταγωγή θανόντων στον Πειραιά
(Οι πρώτοι 150 δηλωθέντες θάνατοι τον Ιανουάριο 1942)*

Στερεά Ελλάδα

Αθήνα	3
Πειραιάς	18 (+21 ⁵⁷)
Αίγινα	2
Γαλαξίδι	1
Δαδί (;)	1
Λαμία	1
Λαύριο	1
Μάνδρα	1
Πόρος	1
Σαλαμίνα	2
Σπέτσες	4
Υδρα	2
Φωκίδα	1
	38

Πελοπόννησος

Γορτυνία	1
Γύθειο	2
Ερμιόνη	1
Καλαμάτα	2
Κρανίδι	3
Λακωνία	4
Μάνη	1
Ναύπλιο	1
Πάτρα	1
Σπάρτη	1
	17

⁵⁷ Τα 21 αυτά άτομα είναι κυρίως βρέφη ή μικρής ηλικίας. Στη συμβολαιογραφική πράξη θανάτου δηλώνονται πάντα ως γεννηθέντα στον Πειραιά.

<i>Κυκλάδες</i>	
Κέα	1
Κύθηρα	1
Κύθνος	1
Μήλος	1
Νάξος	2
Πάρος	1
Σαντορίνη	5
Σύρος	10
	22

<i>Ανατολικό Αιγαίο</i>	
Κάλυμνος	1
Κάρπαθος	1
Καστελλόριζο	1
Λέρος	1
Σάμος	1
Σύμη	3
Χίος	3
	11

<i>Μ. Ασία – Κωνσταντινούπολη</i>	
Κωνσταντινούπολη	7
Μ. Ασία	17
Σμύρνη	4
	28

<i>Βόρεια Ελλάδα</i>	
Θεσσαλονίκη	1
Θράκη	1
Ιωάννινα	2
Ορεστιάδα	1
	5

<i>Επτάνησα</i>	
Κέρκυρα	3
	3

<i>Θεσσαλία</i>	
Τρίκαλα	1
	1

<i>Κρήτη</i>	
Χανιά	1
	1

<i>Αλβανία</i>	
Πρεμετή	1
	1

Χωρίς	2
-------	---

129+21= 150

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην πρωτεύουσα και κατά συνέπεια και στον Πειραιά, είχαν συγκεντρωθεί, κυρίως λόγω του πολέμου και ύστερα της κατάρρευσης του μετώπου, εκατοντάδες άτομα που τα περισσότερα αποκλείστηκαν και δεν μπόρεσαν να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Αρκετοί από αυτούς φαίνεται ότι βρέθηκαν χωρίς συγγενείς και εργασία, και επομένως άμεσα εκτεθειμένοι στις συνέπειες της πείνας και του ψύχους. Είναι πιθανό ότι μερικοί από αυτούς βρίσκονται

μεταξύ των αγνώστων νεκρών που η αστυνομία⁵⁸ μεταφέρει στο Νεκροτομείο του Πειραιά. Ωστόσο στο Νεκροτομείο μεταφέρονται και επώνυμοι που είτε και αυτοί βρέθηκαν στους δρόμους χωρίς συγγενείς είτε κανείς συγγενής δεν έσπευσε για τον ενταφιασμό τους. Στην τελευταία περίπτωση μπορούμε να υποθέσουμε διάφορα: αφέθηκε ο συγγενής χωρίς στοιχεία για να οικειοποιηθεί η οικογένεια το δελτίο τροφίμων του, μεθοδεύτηκε η μεταφορά του, μέσω της αστυνομίας, στο Νεκροτομείο ως ο μόνος, έσχατος έστω, τρόπος ταφής, πέθανε κάποιος στο δρόμο και πριν προλάβουν οι δικοί του να τον αναζητήσουν μεταφέρθηκε στο Νεκροτομείο, κλπ.⁵⁹

«Χιλιάδες νεκροί μετρήθηκαν στην Κοκκινιά, Δραπετσώνα, Κερατσίνι, Πειραιά κι όταν καθιερώθηκε το δελτίο ψωμιού, οι συγγενείς πετούσαν μακριά από το σπίτι το νεκρό τους για να μην μαθευτεί ο θάνατός του και χάσουν το λιγοστό ψωμί που εδικοιούτο. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, πολλοί κάτοικοι του Κερατσινίου και της Δραπετσώνας έριχναν τους νεκρούς τους από τη μάνδρα του νεκροταφείου μέσα σ' αυτό! Σκηνές φρίκης με ετοιμοθάνατους στα πεζοδρόμια και παιδιά τυμπανισμένα από αποβιταμίνωση που ψέλλιζαν 'πεινάω'... Περιουσίες διασπαθίστηκαν στους μαυραγορίτες για λίγα ψίχουλα, προίκες κοριτσιών φαγώθηκαν, σπίτια ξεπουλήθηκαν και τα δένδρα που είχαν τα βουνά της σημερινής Αμφιάλης, του Κορυδαλλού, του Σχιστού και του Περάματος ξεριζώθηκαν στην κυριολεξία τον φοβερό εκείνο χειμώνα του 1941-1942».

Η διάσταση αυτή των θανάτων από ψύχος και υποσιτισμό στον Πειραιά προκύπτει αναλυτικά από το ΣΤ' κατάστιχο των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου του έτους 1942. Στο κατάστιχο αυτό ο ληξίαρχος του Δήμου Πειραιά κατέγραψε την 27, 29 και 30 Ιανουαρίου 1942 τριακόσιους εξήντα οκτώ (368) θανόντες που μεταφέρθηκαν στο Νεκροτομείο είχαν όλοι πεθάνει το Δεκέμβριο του 1941.⁶⁰ Αποδελτιώθηκαν οι 150 πρώτες πράξεις. Προέκυψαν τα ακόλουθα:

Σχεδόν σ' όλες τις περιπτώσεις ο ιατροδικαστής αποδίδει το θάνατο στην αστιτία ή τον υποσιτισμό.⁶¹ Από τους 150 θανόντες, οι 121 είναι άνδρες και οι 29 γυναίκες. Σε σύγκριση με αυτούς που πέθαναν την ίδια περίπου περίοδο στα σπίτια τους, εδώ είναι αυξημένη η παρουσία των ηλικιών 31-50 (σύγκρινε Πίνακες 8 και 11). Ως άγνωστοι δηλώνονται 52⁶², ενώ για τους υπόλοιπους 98 καταγράφονται άλλοτε στοιχεία αναλυτικά π.χ. Πέτρος Γρατσίας, έγγαμος, κάτοικος Πειραιά, καταγόμενος από τη Σμύρνη, 90 ετών, εργάτης, αστιτία. Άλλοτε αναφέρεται μόνο το χριστιανικό όνομα: Ευάγγελος αγνώστου επωνύμου, 70 ετών περίπου, αστιτία.

⁵⁸ Οι περισσότεροι μεταφέρθηκαν από το ΣΤ' Αστυνομικό Τμήμα, 4 από το Νοσοκομείο.

⁵⁹ Χάρης Μιχ. Κουτελάκης – Αμάντα Μαρ. Φωσκόλου, *Πειραιάς και Συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα)*, Αθήνα, Εστία, 1991, σ. 22-223.

⁶⁰ Δείγμα καταγραφής που συναντάται σχεδόν πανομοιότυπο σ' όλες τις πράξεις: «...προσήχθη μοι η υπ' αριθ. 880/41 έγγραφος δήλωσης του Ιατροδ. Εργαστηρίου και η υπ' αριθ. 534/42 έγκρισις εισαγγελέως Πρωτοδικών εξ' ων προκύπτει ότι μετεφέρθη εις το Νεκροτομείον εκ του Η' Αστυνομικού Τμήματος ο κατά την 23.12.1941 αποβιώσας άγνωστος ανήρ 25 περίπου ετών ... εξ' αστιτίας». Κατά μία πληροφορία στο Νεκροτομείο Πειραιά είχαν εισαχθεί από την 1-28 Νοεμβρίου 1941 196 πτώματα έναντι 21 του Νοεμβρίου 1940, και 119 τον Οκτώβριο 1941 έναντι 13 του Οκτωβρίου 1940: Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 290.

⁶¹ Πβλ. αντίστοιχη διάγνωση για τους νεκρούς που μεταφέρθηκαν στο νεκροτομείο της Αθήνας: Κατά μία σύγχρονη έκθεση του ιατροδικαστικού εργαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, «από τα 1262 πτώματα τα 755 οφείλονται σε υποσιτισμό με επιπλοκές και τα υπόλοιπα 506 σε μόνο τον υποσιτισμό» (Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 290-291).

⁶² Δεν ευσταθεί επομένως η απορία της Ευγενίας Μπουρνόβα, *ό.π.*, σ. 70: «Καταρχήν στον Πειραιά με πληθυσμό που ξεπερνά τους 200.000 κατοίκους δεν πεθαίνουν στους δρόμους: καταγράφονται μόνον τρεις άγνωστοι νεκροί από πείνα!». Δεν έγινε αντιληπτό ότι οι περισσότερες ληξιαρχικές πράξεις που αφορούσαν όσους πέθαναν τον Δεκέμβριο 1941 στο δρόμο και μεταφέρθηκαν στο Νεκροτομείο, είχαν καταχωρηθεί σε μεταγενέστερα ληξιαρχικά βιβλία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

*Ηλικίες⁶³ θανόντων που μεταφέρθηκαν
στο Νεκροτομείο Πειραιά
(οι πρώτοι 150 από τους δηλωθέντες
την 27, 29 και 30.1.1942)*

0-1	4
1-10	3
11-20	6
21-30	9
31-40	14
41-50	32
51-60	21
61-70	33
71-80	10
81-90	6
91-100	1
Γραία	1
Χωρίς προσδιορισμό ηλικίας	10
	<i>150</i>

Σημειώνεται η καταγωγή μερικών από αυτούς: τρεις είναι από τη Σμύρνη, τρεις από τη Μ. Ασία, δύο από τον Πειραιά και από ένας από Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Αίγινα, Βίλλια, Γαλαξειδί, Λαμία, Μήλο, Μύκονο, Σέριφο, Σύρο, Χίο, Σάμο. Κι εδώ είναι έντονη η συμμετοχή των Μικρασιατών προσφύγων και των Κυκλαδιδιών.

Όπου αναφέρεται τόπος κατοικίας των θανόντων, σε 33 περιπτώσεις είναι ο Πειραιάς, τρεις τα Ταμπούρια, τρεις η Αθήνα, και από μία το Φάληρο, το Καλαμάκι, η Καισαριανή και η Αίγινα.

Καταγράφονται και 26 επαγγέλματα θανόντων: οι περισσότεροι είναι εργάτες (8, από τους οποίους ο ένας εργάτης ΟΛΠ και ο άλλος εργάτης οικοδομών), δύο αχθοφόροι, δύο ράπτες και από ένας: υποδηματοποιός, λατόμος, ηλεκτροτεχνίτης, οπωροπώλης, παλαιοπώλης, ξυλουργός, «ναυτεργός», οργανοπαίκτης, πλανόδιος, πλανόδιος στιλβωτής, πλανόδιος μικροπωλητής' επί πλέον μία ιερόδουλος, ένας αλήτης και ένας επαίτης.

Στην Αθήνα, σύμφωνα με μία εκτίμηση, το Μάρτιο του 1942 οι Ιταλοί περισυνέλεξαν από τους δρόμους 946 πτώματα πτωχών, πιθανότατα επώνυμων, και 472 «αζήτητα» πτώματα, συνολικά 1.418.⁶⁴

⁶³ Αρκετές φορές οι ηλικίες δηλώνονται κατά προσέγγιση: «άγνωστος ανήρ 50 περίπου ετών, άγνωστον βρέφος άρρεν ετών 1 περίπου».

⁶⁴ Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 84-85. Τα στοιχεία αντλούνται από ιταλικά στρατιωτικά αρχεία. Μέσος ημερήσιος όρος συλλεγέντων πτωμάτων: 30 πτώματα φτωχών και 15 «αζήτητων». Στο νεκροτομείο της Αθήνας εισήχθησαν 266 πτώματα το Νοέμβριο του 1941 έναντι 16 του αντίστοιχου μήνα του 1940: Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 290.

Συγκλονιστικές είναι οι μαρτυρίες για το τί συνέβαινε στο Νεκροτομείο της Αθήνας, στο Γ΄ Νεκροταφείο, όπου υπάγονταν οι φτωχότερες συνοικίες, και στο νοσοκομείο των φυματικών, τη «Σωτηρία»:

«Στο μεταξύ, οι θάνατοι εξακολουθούν, και το θέαμα, για όποιον περνά από την οδό Μασσαλίας, όπου το νεκροτομείο, είναι τρομαχτικό. Εκεί κουβαλούν αργά ή γρήγορα τους νεκρούς που μαζεύουν στους δρόμους –θάνατοι εξ ‘αγνώστου’ αιτίας! Κι αποκεί, δύο-τρεις φορές τη μέρα, αποκομίζουν τα πτώματα. Η κηδεία τους γίνεται με τον απλούστερο τρόπο: σέρνουν τα πτώματα όπως-όπως και τα στοιβάζουν σε φορητά αυτοκίνητα, ανάκατα το ένα πάνω στο άλλο. Βλέπεις ανακατωμένα, χέρια, κεφάλια, σκέλια κουρελιασμένα, κόκκαλα – βρώμα στη μυρωδιά και την όψη. Τα φορητά τους κουβαλούν και τους θάβουν όλους μαζί.

Η ταφή των νεκρών έχει γίνει τεράστιο πρόβλημα. Το Γ΄ νεκροταφείο βρίσκεται έξω από την Κοκκινιά, πολύ μακριά. Τα τέθριππα, αλλά και τα κοινά νεκροφόρα αμάξια έχουν εξαφανιστεί. Τα άλογα τα έχουν σφάζει ή ψόφησαν. Η βενζίνη λείπει. Μια κηδεία στοιχίζει φανταστικά ποσά. Ο μεγαλύτερος μπελάς που μπορείς να βάλεις τώρα στο κεφάλι των δικών σου είναι να πεθάνεις. Στη ‘Σωτηρία’, όπου φυσικά η θνησιμότητα έχει πολλαπλασιαστεί, έγινε ανάγκη, για να λυθεί το πρόβλημα, να δημιουργήσουν ένα νεκροταφείο ειδικό για τους φυματικούς που πεθαίνουν εκεί.»⁶⁵

«Τη μεγαλύτερη τραγωδία δοκιμάζουν οι άρρωστοι. Αυτοί έχουν κυριολεκτικά εγκαταλειφθεί στο έλεος του Θεού... Καμία πρόνοια για τους τραυματίες μας, που περνούν άθλιες μέρες έτσι που τους έχει εγκαταλείψει το κράτος του Τσολάκογλου. Τραγικότερη είναι η μοίρα των φυματικών. Γι’ αυτούς δεν υπάρχει καμιά ελπίδα. Η έλλειψη τροφών ισοδυναμεί με καταδίκη σε θάνατο. Προχθές εθεάθη το αυτοκίνητο της «Σωτηρίας» γεμάτο ως τη σκεπή με πτώματα σωριασμένα το ένα πάνω στ’ άλλο. Το θέαμα ήτα φρικιαστικό: οι επιβάτες ενός τραμ που παρακολούθησαν τη σκηνή, ξέσπασαν σε έντονες διαμαρτυρίες: «αίσχος, αίσχος!». Οι αρχές κατοχής όμως είναι ψύχραιμες μπρός σε τέτοια θεάματα. Ψύχραιμες και άψυχες».⁶⁶

3. Ερμούπολη

Πιο πάνω αναφέρθηκε ότι τους τρεις πρώτους μήνες του 1942 πέθαναν 1012 Ερμούπολιτες, το 5,7% του τότε πληθυσμού, που ανερχόταν σε 17.703 κατοίκους, δηλαδή 60 περίπου στους χίλιους. Από τους αριθμούς, ας έλθουμε τώρα στους ανθρώπους και ας δούμε ποιό ήταν αυτοί που σε τόσο υψηλά ποσοστά πέθαναν στη Σύρο το χειμώνα κυρίως του 1941-1942. Ένα δείγμα των ληξιαρχικών πράξεων, του Ιανουαρίου 1942, επιβεβαιώνει ότι γνωρίζαμε από αντίστοιχες περιπτώσεις. Πλήττονται κυρίως οι μεγάλες ηλικίες: οι θανόντες πάνω από 50 ετών φθάνουν το 60-70% του συνόλου, και μεταξύ αυτών οι άνδρες είναι τα 3/5 περίπου. Τα βρέφη εκπροσωπούνται με χαμηλούς αριθμούς.⁶⁷

Οι περισσότεροι από τους άνδρες ηλικίας 20-40 ετών είναι εργάτες. Στην κατηγορία αυτή ανήκει, στο δείγμα μας, το ¼ περίπου των θανόντων στην Ερμούπολη. Πρόκειται, προφανώς, για εργαζόμενους στη βιομηχανία και το λιμάνι. Οι υπόλοιποι δεν φαίνεται να βρίσκονται σε πολύ καλύτερη οικονομική κατάσταση: υδροχρωματιστές, στιλβωτής υποδημάτων, βυρσοδένης, αχθοφόρος, τελωνοφύλακας, λεμβούχος, θυρωρός, καπνοπώλης, συνταξιούχος και μαζί με αυτούς επτά επαίτες (4 άνδρες, 3 γυναίκες). Η παντελής απουσία οικονομικά και

⁶⁵ Χρ. Χρηστίδης, *Μαρτυρίες Ημερολογίου*, ό.π., σ. 185-186, εγγραφή της 14 Ιανουαρίου 1942. Βλ. και εγγραφή 19 Ιανουαρίου 1942 (σ. 194): «Σήμερα ο Γαβριήλ μου είπε πως πολλές φορές είδε να φορτώνουν τους νεκρούς από το νεκροτομείο. Γέροι και νέοι, γυναίκες κι άντρες, οι περισσότεροι γυμνοί, φορτώνονται ανάκατα, τρομαχτικοί στην όψη.»

⁶⁶ Μ. Δούνιας, *Το Ημερολόγιο Κατοχής*, ό.π., σ. 109 (εγγραφή 28.12.1941). Για τις ταφές στο Γ΄ Νεκροταφείο βλ. και Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου*, ό.π., σ. 321 (εγγραφή 4.12.1941).

⁶⁷ Χ. Λούκος, «Θάνατοι από πείνα...», ό.π., σ. 197.

κοινωνικά ισχυρών είναι έντονα αισθητή. Τον όνομα έμπορος, για παράδειγμα, δεν συναντάται, σε μια πόλη εμπόρων, καθόλου. Μια σαφής ανισότητα απέναντι στο θάνατο που θυμίζει πολύ τις περιόδους μεγάλων επιδημιών. Η ανισότητα αυτή φαίνεται και από την έντονη παρουσία των υποβαθμισμένων συνοικιών στους καταλόγους των νεκρών.⁶⁸

Το σκηνικό δεν είναι διαφορετικό στην Άνω Σύρο: επτά στους 39 θανόντες τον Ιανουάριο του 1942 δηλώνονται ως εργατικοί και οι περισσότεροι είναι μικρής σχετικά ηλικίας.⁶⁹ Άλλα επαγγέλματα των νεκρών: υποδηματοποιός, ράπτης, κρεοπώλης, λεβητοποιός, συνταξιούχος, γεωργός. Φτωχοί, επομένως, που φαίνεται ότι επλήγησαν για τους ίδιους σχεδόν λόγους με τους Ερμούπολίτες: ανεργία, ένδεια, αδυναμία εξεύρεσης βασικών ειδών διατροφής. Το γεγονός ότι ήταν καθολικοί δεν φαίνεται να τους βοήθησε. Μπορεί μόνο να υποστηριχθεί ότι ένα τμήμα του πληθυσμού της Άνω Σύρου κατείχε ενδεχομένως κάποια αγροτεμάχια ή είχε συγγενικές σχέσεις με τους κατοίκους των χωριών, που στην πλειοψηφία τους ήταν καθολικοί, και μπόρεσε, έτσι, να απαλύνει κάπως τη θέση του και να αποφύγει τους πολλούς θανάτους που υπέστησαν οι στερημένοι από τέτοιες αντισταθμίσεις συμπολίτες τους στην Ερμούπολη. Εξηγείται, κατά συνέπεια, και η διαφορά μεταξύ Ερμούπολης και Άνω Σύρου στο ποσοστό αύξησης των θανάτων σε σύγκριση με το 1941. Συγκεκριμένα, τον Ιανουάριο του 1942 πέθαναν στην Άνω Σύρο 6 φορές περισσότεροι απ' ό,τι τον Ιανουάριο του 1941. Για την Ερμούπολη, ο αντίστοιχος αριθμός είναι 11 φορές περισσότεροι.⁷⁰

Οι θάνατοι μειώθηκαν σταδιακά μέσα στο 1942. Ωστόσο, φαίνεται ότι έγιναν επιλεκτικοί για τις πολύ μικρές ηλικίες (βρέφη ως επί το πλείστον) και, κυρίως, για του εφήβους και τις ηλικίες 20-30 ετών, που θερίζονταν τώρα από τη φυματίωση, φυσική συνέπεια της εξασθένησης των οργανισμών.

Ήταν πολλά τα αίτια που προκάλεσαν την πείνα στη Σύρο και μόνον αν εξετασθούν στη διαπλοκή τους μπορεί να φανεί η δραστική τους επενέργεια στους κατοίκους: η μικρή σε σύγκριση με τον πληθυσμό παραγωγή βασικών αγαθών δεν μπόρεσε, λόγω του αποκλεισμού των συμμάχων και άλλων εμποδίων που έφερε ο πόλεμος, να καλυφθεί με εισαγωγές οι Ιταλοί, με την παρουσία τους και τις διαρπαγές τους, μείωσαν ακόμη περισσότερο τα διαθέσιμα αγαθά ή διακοπή πλήθους εργασιών άφησε μεταξύ των φτωχότερων στρωμάτων πολλούς ανέργους, οι οποίοι γρήγορα εξάντλησαν τα αποθέματά τους και τα τυχόν περιουσιακά τους στοιχεία που θα μπορούσαν να ανταλλάξουν με τρόφιμα ή αισχροκέρδεια και αδιαφορία των εχόντων ή μαύρη αγορά ή διαταραχή, λόγω της παρουσίας ξένου κατακτητή του κοινωνικού ιστού, γεγονός που εμπόδιζε να εκδηλωθούν κάποιες αλληλεγγυότητες, οι οποίες, ενδεχομένως, να είχαν υπάρξει μέσα σε άλλο πολιτικό πλαίσιο.

Η ραγδαία επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης ξάφνιασε τους ασθενέστερους τους βρήκε απροετοίμαστους για μακρόχρονη μάχη με τη στέρηση. Και πριν προλάβουν να ξεπεράσουν, οι περισσότεροι, τις αναστολές που υπαγόρευε η αξιοπρέπειά τους

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 197. Για την απελπισία των κατοίκων βλ. μαρτυρία του αντιπροσώπου του Διεθνούς Σταυρού στην Ελλάδα για θέματα επισιτισμού Ζουνώ (Junod): «Αι πληροφορίες που έχομεν δια τα ωραία νησιά της Ελλάδος και ονομαστικώς δια την Χίον και Σύρον είναι τραγικά. Οι κάτοικοι Σύρου επηλεγράφησαν εις Αθήνας 'αποστείλατε σίτον ή φέρετρα':». Ε.Ι. Τσουδερός, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αθήνα 1946, σ. 35.

⁶⁹ Πβλ. επιστολή του επισκόπου Άνω Σύρου προς τον διοικητή των ιταλικών στρατευμάτων, 3.1.1942: «Πεθαίνουν κυρίως οι άνδρες, οι εργάτες»: στο ανώνυμο άρθρο «Ο ρόλος του Επισκόπου Αντωνίου-Γρηγορίου Βουτσίνου», *Συριανά γράμματα*, τχ. 15 (Ιούλιος 1991), αφιέρωμα: «Η Σύρα κατά την ιταλογερμανική Κατοχή (5.5.1941-10.10.1944). Πενήντα χρόνια από την είσοδο του συριανού λαού στην υπέρτατη δοκιμασία», σ. 280.

⁷⁰ Στοιχεία από τα ληξιαρχικά βιβλία και των δύο δήμων, βλ. Χ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 198.

και να επιδοθούν σε κάποιες αυτοάμυνες, καταβλήθηκαν από το θάνατο. Αντιθέτως, οι εύποροι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μπόρεσαν εγκαίρως να σχηματίσουν τα αναγκαία, έστω και μικρά, αποθέματα και να διέλθουν την κρίση χωρίς οδυνηρές συνέπειες.⁷¹

4. Χίος

Από τους πρώτους 100 θανόντες τον Ιανουάριο του 1942 στη Χίο (πρωτεύουσα) πάνω από 4/5 κατοικούσαν στην Πόλη και οι υπόλοιποι στον Κάμπο. Δεκαπέντε πέθαναν στο Νοσοκομείο, οι υπόλοιποι στα σπίτια τους. Περίπου ένας στους τρεις ήταν Μικρασιάτης πρόσφυγας. Δύο στους τρεις άνδρας.⁷² Για σχεδόν τους μισούς ως αιτία θανάτου καταγράφεται η ασιτία και ψύξη και τα παρεπόμενά τους' μερικά παραδείγματα: ψύξη και ασιτία (αλιεύς, 70 ετών, Μικρασιάτης), ψύξη και ασιτία (οικιακά, 46 ετών), οιδήματα (ράπτης, 56 ετών, Μικρασιάτης), γεροντικός μαρασμός και ασιτία (οικιακά, 85 ετών), ασιτία και οξεία νεφρίτιδα (υποδηματοποιός, 48 ετών). Πεθαίνουν οι πιο ηλικιωμένοι: οι 60 στους 100 είναι μεταξύ 61 και 100 ετών, οι 23 μεταξύ 41-60, οι υπόλοιποι 17 κάτω των 40 ετών.⁷³ Τα επαγγέλματα των θανόντων φαίνονται στον Πίνακα 12. Ο αποκλεισμός και η ανεργία, πλήττουν κι εδώ τους περισσότερους, χωρίς να μπορούν να αντισταθμιστούν οι ελλείψεις από τις ντόπιες «καλλιέργειες πολυτελείας, ελάχιστα αναλώσιμες και αδύνατον να πουληθούν κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών».⁷⁴ Ας δούμε ποια επαγγέλματα είχαν οι πατεράδες των οκτώ βρεφών και παιδιών που πεθαίνουν από αθρεψία και ασιτία: γκαρσόν, ιχθυοπώλης, εργάτης, αλιεύς, εργάτης, οδοκαθαριστής, φοροτεχνικός, δημ. υπάλληλος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Επαγγέλματα πρώτων 100 θανόντων στην πόλη τα Χίου τον Ιανουάριο του 1942

Επάγγελμα	Περιπτώσεις	Ηλικίες
Άεργος	5	82 (δύο), 80, 70, 49
Αλιεύς	4	76, 70, 60, 67
Αρτεργάτης	1	68
Αρτοποιός	1	42
Αχθοφόρος	2	90, 75
Βυρσοδεψοεργάτης	3	65, 60, 46
Γεωργός	17	90 (δύο), 88, 87, 86, 85, 82, 78,

⁷¹ Χ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 198-199. Για τα αποθέματα των ευπόρων, βλ. εδώ, σ. 12. Για την πείνα στη Σύρο, τις συνέπειές της και τους υπευθύνους, βλ. και Μιχαήλ Στεφάνου, «Η Σύρα στην Ιταλική κατοχή, οι χιλιάδες από πείνα θάνατοι, οι σωματέμποροι και οι θανατηφόρες εξαγωγές, Δημήτριος Μανακάκης: αφανής ήρωας», *Συριανές Σελίδες*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 71-86. Βλ. και τη μαρτυρία του επίτιμου προξένου της Γαλλίας στη Σύρο όπως την αναπαράγει ο Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 76-78.

⁷² 67 άνδρες και 33 γυναίκες. Πηγή για όλα αυτά οι ληξιαρχικές πράξεις.

⁷³ Ηλικία 0-1=5, 1-10=3, 11-20=3, 21-30=2, 31-40=4, 41-50=11, 51-60=12, 61-70=17, 71-80=21, 81-90=19, 91-100=3.

⁷⁴ Emile Y. Kolodny, *Χίος: πρόσφατη εξέλιξη και πληθυσμιακή διάρθρωση ενός νησιού ναυτικών*, μετάφραση από το γαλλικό Αντώνη Δ. Μαγγανά, εκδ. περιοδικού «Χιακή Επιθεώρησης» 1972, σ. 32. Βλ. και Χ. Φλάϊσερ, *ό.π.*, σ. 209: «Σε ορισμένα νησιά, με ανεπάρκεια προϊόντων, το ποσοστό των θανάτων ήταν υψηλότερο από εκείνο στις φτωχογειτονιές του Πειραιά».

		76, 72, 68, 60 (τρεις), 57, 50 (δύο)
Δικολάβος	1	60
Εργάτης	9	95, 85, 77, 70, 65 (δύο), 60, 50 (δύο)
Ιατρός	1	35
Καραγωγός	1	80
Κουρέυς	1	85
Κτίστης	1	65
Μάγειρος	1	60
Μαθητής	1	14
Μαθήτρια	1	13
Ξυλουργός	2	86, 40
Οδοκαθαριστής	2	75, 70
Οικιακά	29	100, 95, 90, 88, 85, 83, 82, 80, 76, 78, 75 (πέντε), 70 (τρεις), 65, 61, 60, 50, 46, 42, 40, 38, 23
Παντοπώλης	1	72
Πλοίαρχος	1	72
Ράπτης	2	56, 25
Σιδηρουργός	1	80
Υδραυλικός	1	55
Υπάλληλος ιδ.	1	16
Υποδηματοποιός	1	48
Χαλκουργός	1	75
Χ.ε.	8	Κάτω των 10 ετών
	100	

Στην κοινότητα Βροντάδο, βόρεια της πόλης της Χίου, κατά την έρευνα του Emile Kolodny, σε 342 περιπτώσεις θανάτων που εξακριβώθηκαν το 1941,

«το 53% οφείλονται αποκλειστικά στην πείνα... Η θνησιμότητα που οφείλεται στην πείνα είναι εμφανής κυρίως ανάμεσα στα ηλικιωμένα άτομα: 24% των θανάτων τοποθετούνται στην ηλικία των 45 ως 64 ετών, και 61% ανάμεσα σ' εκείνους πάνω από τα 65. Ο υποσιτισμός κτυπά κυρίως τα μικρά παιδιά: το 1942, η παιδική θνησιμότης παίρνει 30% από τα νεογέννητα».⁷⁵

Και μία μαρτυρία: Ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού «διελθών εκ Χίου κατά την επιστροφήν διεπίστωσε ότι η τελευταία διανομή αλεύρων είχε σώσει κυριολεκτικώς την νήσον από καταστροφήν και ετόνισε την ανάγκην επειγούσης αποστολής νέας ποσότητος όπως μη ευρεθή η νήσος αύτη και πάλιν προ τραγικής ελλείψεως τροφίμων».⁷⁶

4. Νοσολογικές, ψυχολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις

Α. Έχει επισημανθεί ότι «ο υποσιτισμός αύξησε γενικά τη νοσηρότητα σε όλες τις αρρώστιες». Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα στη φυματίωση. Μερικά στοιχεία της εποχής είναι άκρως αποκαλυπτικά: Στον καιρό της Κατοχής περισσότεροι από 200.000 Έλληνες έπαθαν «ανοικτή φυματίωση» μετά το 1944 το 75% των μαθητών έπασχαν από αδενοπάθεια και προφυματικές καταστάσεις' ο διευθυντής της UNRRA στην Ελλάδα δήλωσε το 1946 ότι το ποσοστό της παιδικής φυματίωσης «ήταν

⁷⁵ Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 33-34. Βλ. και V. Hionidou, «Why do people die in famine?», *ό.π.*, σ. 67, 71-74.

⁷⁶ Ε.Ι. Τσουδερός, *ό.π.*, σ. 132.

προπολεμικά 7-8 φορές μεγαλύτερο από το ποσοστό της Αγγλίας και της Αμερικής, ενώ σήμερα είναι 14-15 φορές μεγαλύτερο, δηλαδή η φυματίωση έχει υπερδιπλασιασθεί» έρευνα στο Νοσοκομείο «Αγλαΐα Κυριακού, όπου η Β΄ Παιδιατρική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών, έδειξε ότι «το ποσοστό θετικών φυματιαντιδράσεων 35,6% σε βρέφη 12 μηνών είναι αριθμός τόσο μεγάλος που δεν ανευρίσκεται πουθενά στη βιβλιογραφία».⁷⁷

Επιπλέον, λόγω του υποσιτισμού, εκτός από την αναπόφευκτη μείωση του βάρους, παρατηρήθηκε μείωση του ύψους στα βρέφη και τα παιδιά. Η καθυστέρηση αυτή σε βάρος και ανάστημα δεν ήταν η ίδια σε όλες τις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά: ήταν μεγαλύτερη στον Πειραιά και ιδιαίτερα στις εργατικές συνοικίες του.⁷⁸

Άλλη μια συνέπεια της πείνας ήταν «η πτώση του σεξουαλικού τόνου, η κάμψη της σεξουαλικής δραστηριότητας».⁷⁹ Για το σημαντικό αυτό θέμα, είχε συγκεντρωθεί από τους συγγραφείς της *Ψυχοπαθολογίας* σχετικό υλικό από ερωτηματολόγια, αλλά η έκδοση ειδικής μελέτης, ενώ είχε εξαγγελθεί, δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. «Η έρευνά μας περιέχει και πολύ άλλο υλικό, για τη μελέτη και άλλων αντιδράσεων του Ελληνικού λαού όπως λ.χ. το σεξουαλικό πρόβλημα στην κατοχή. Επιφυλασσόμεθα όμως να το δώσουμε σε άλλη μελέτη, γιατί ξεπερνά τα όρια που ορίσαμε για την εργασία μας αυτή».⁸⁰

Β. Ο θάνατος και οι αρρώστιες ήταν, ασφαλώς, η πιο ορατές συνέπειες της πείνας και γενικότερα των ανατροπών που επέφερε η Κατοχή. Ωστόσο, υπήρξαν και άλλες συνέπειες, λιγότερο ορατές: όσες κυρίως αφορούν στα ψυχικά τραύματα που η πείνα, ο φόβος και το άγχος προκάλεσαν στους κατοίκους την περίοδο αυτή και φαίνεται ότι σφράγισαν τις συμπεριφορές πολλών από αυτούς. Διαθέτουμε, ευτυχώς, μια σημαντική έρευνα, που έγινε από ειδικούς γιατρούς διαρκούσης της Κατοχής, για να εξακριβωθούν οι συνέπειες που είχε η πείνα, καθώς και το άγχος και ο φόβος, στη ψυχολογία των ανθρώπων.⁸¹ Προβάλλουν έτσι, μεταξύ των άλλων, και οι παραισθήσεις των πεινασμένων και γενικώς τα τραύματα που η πείνα προκάλεσε και που δεν έσβησαν φυσικά με τη βελτίωση των διατροφικών συνθηκών. Οι ιατροί-ερευνητές συνέλεξαν από εκπροσώπους διαφόρων κοινωνικών ομάδων 1657 γραπτές απαντήσεις στα ερωτήματα⁸² που έθεσαν για να εξακριβώσουν τις παραπάνω ψυχολογικές επιπτώσεις. Μόνον 30 απαντήσεις δεν ανέφεραν την πείνα. Προβάλλεται συνήθως ο φόβος της πείνας, η αγωνία μήπως από αυτήν προέλθει ο θάνατος, περιγράφονται οι τρόποι που αυτή βιώθηκε αλλά και πως αυτή επέδρασε στον τρόπο αντιμετώπισης της ζωής:

«Για πρώτη φορά στην ζωή μου αισθάνθηκα την πείνα και αυτό με έκανε να νιώσω ανάγλυφα τον αγώνα της ύπαρξης».

«Πεινούσα, νόμισα πως ήμουν χαμένος, (λέει ένας φοιτητής που γίνηκε εργάτης) μα δουλεύοντας σκέφτηκα ωριμότερα, κατάλαβα πως η Νίκη θάταν στο μέρος του δικαίου».

⁷⁷ Όλες οι πληροφορίες αυτές από Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 292-295. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 299, τον επιδημικό χαρακτήρα που πήραν οι χιονίστρες (τα χείμετλα) λόγω του υποσιτισμού.

⁷⁸ *Ο.π.*, σ. 295-298.

⁷⁹ *Ο.π.*, σ. 298-299.

⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 20.

⁸¹ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους. Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα 1947, φωτομηχανική επανέκδοση: Αθήνα, Οδυσσεύς, 1991, με πρόλογο Θανάση Τζαβάρα.

⁸² Τα βασικά ερωτήματα που τέθηκαν ήταν τα ακόλουθα: α) Επάγγελμα πριν και κατά την κατοχή, β) φύλο και ηλικία, γ) διαμονή, δ) ποιά ήταν τα κυριότερα συναισθήματα τον καιρό της κατοχής, ε) ποιά γεγονός σας έκανε τη μεγαλύτερη εντύπωση, στ) τί πάθατε ο ίδιος προσωπικά, ζ) ποιά ήταν η σεξουαλική σας διάθεση τον καιρό της κατοχής, ερωτηθήκατε;» Βλ. *ό.π.*, σ. 13.

«Ένας πρωτοφανής πυρετός και μια μανία με είχαν κυριέψει για την επιβίωση... μια απότομη ωρίμανση στην αντιμετώπιση της ζωής, δηλαδή πολλαπλή σε σχέση με την προπολεμική, σωματική και πνευματική».

«Τον πρώτο πεθαμένο από πείνα που αντίκρισα, αισθάνθηκα φόβο, γιατί πεινούσα κι' εγώ».

«Όταν κάποτε είδα να ξεψυχά κάποιος εις τον δρόμον, δεν αισθάνθηκα ούτε φόβον ούτε θλίψιν, ούτε οίκτον και μου έκανε εντύπωση η θηριωδία που υπήρχε μέσα μου».⁸³

Αν σταθούμε κυρίως στις συνειδητοποιήσεις που η πείνα προκάλεσε σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, μπορούμε να αντιληφθούμε πόσο συνέβαλε, μαζί φυσικά με την υπό άλλο πρίσμα θέαση και των άλλων κοινωνικών φαινομένων που η κρισιμότητα των περιστάσεων έφερε έντονα στην επιφάνεια, στη ριζοσπαστικοποίηση ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Ο εμφύλιος πόλεμος, ωστόσο, που ακολούθησε την απελευθέρωση δεν συνέβαλε στη γρήγορη «ψυχική ανασυγκρότηση» από τα τραύματα που είχε προκαλέσει η Κατοχή. Έτσι, ακυρώθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι στόχοι που οι συγγραφείς της πρωτοποριακής αυτής έρευνας είχαν θέσει δημοσιεύοντας τη μελέτη τους το 1947: «Μια ολοκληρωμένη μελέτη της ψυχικής φθοράς, που άφησε η Κατοχή, καθώς και η γνώση των Conflicts της μεταπολεμικής ζωής, που είναι οι κύριες αιτίες των περισσότερο νευρώσεων, θ' αποτελέσουν το πρώτο βήμα για κάθε αληθινή προσπάθεια γενικότερης ψυχικής υγιεινής ή καλύτερα ψυχικής προφύλαξης».⁸⁴

Γ. Οι κοινωνικές συνέπειες υπήρξαν εξίσου σημαντικές, αφού η πείνα και ο πληθωρισμός οδήγησαν σε σοβαρή ανακατανομή του πλούτου, με συνέπεια την ένταση των ταξικών αντιθέσεων. Οι αντιθέσεις αυτές δεν μπορούν να αποσυνδεθούν από τις συγκρούσεις της Κατοχής και αργότερα του εμφυλίου. Έχει εύστοχα επισημανθεί ότι «οι ανακατατάξεις ιδιοκτησίας του πλούτου που συνέβησαν στη διάρκεια της Κατοχής επέδρασαν βαθιά στη μεταπολεμική κοινωνικο-οικονομική κατάσταση».⁸⁵ Επίσης, ότι «τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα των πόλεων, που υπέφεραν από τη διεύρυνση των ανισοτήτων και συχνά αντιμετώπιζαν τη λιμοκτονία μαζί με την κοινωνική τους υποβάθμιση, αποτέλεσαν τη δεξαμενή από όπου αντλούσε τα μέλη της Αντίστασης στις πόλεις... Η ρήξη του κοινωνικού ιστού κάτω από τις τεράστιες εισοδηματικές και περιουσιακές ανακατατάξεις που προκάλεσε ο πληθωρισμός, η υλική και ηθική εκμηδένιση ατόμων και κοινωνικών ομάδων δεν είναι δυνατόν να αποτιμηθεί σε χρήμα. Η μαζικότητα της Ελληνικής Αντίστασης, οι κοινωνικές συσπειρώσεις εναντίον της και συνεπώς σε μεγάλο μέρος ο εμφύλιος πόλεμος τράφηκαν από τις κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις που επέφερε ο κατοχικός υπερπληθωρισμός».⁸⁶

Κάποια φανερά και πολλές φορές προκλητικά παραδείγματα πλουτισμού καταγράφονται από τις πηγές της εποχής. Πρόκειται κυρίως για άτομα που κέρδισαν από τη μαύρη αγορά. Σημειώνει στο ημερολόγιό του ο Χρ. Χρηστίδης την 10 Οκτωβρίου 1941:

«Υπάρχουν κι οι λίγοι που θησαυρίζουν σε εικονικά λεφτά. Είναι εκείνοι που κάνουν προμήθειες ή εργολαβίες για λογαριασμό των στρατών Κατοχής, κι εκείνοι που καταγίνονται με το λαθρεμπόριο των τροφίμων. Αυτοί αποτελούν μια τάξη που διαμορφώνεται τώρα και που αναφαίνεται στην επιφάνεια. Στα κέντρα, στα εστιατόρια, βλέπει κανένας όλο καινούρια μούτρα. Λίγες μέρες πριν κλείσει για το

⁸³ *Ο.π.*, σ. 14-16.

⁸⁴ Βλ. τι σημειώνει σχετικά ο Φίλιππος Ηλιού κρίνοντας το δημοσίευμα αυτό: «Ένα βιβλίο-μια εποχή», *Ο Πολίτης* τχ. 113 (Ιούνιος 1991), σ. 59-61.

⁸⁵ Σταύρος Θωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 117.

⁸⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 135, 164-165. βλ. στο *ίδιο*, τι συνέβη αντίστοιχα στην ύπαιθρο.

κοινό ο 'Αβέρωφ', με πλησίασε ο συνétairos του Σταύρου Χαλκιαδάκη, του εστίατορα, και μου είπε: - 'Κοίτα γύρω σου, δεν υπάρχει κανένας από τους παλιούς πελάτες!' Κι έτσι είταν.»

Και η εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* σχολίαζε ένα μήνα αργότερα, την 12.11.1941:

«Τα παλιά κέντρα έχασαν την έκφρασή τους, γιατί έχασαν τον κόσμο τους. Καινούργια πρόσωπα κάθονται στις προπολεμικές κοσμικές ταβέρνες και στα καλά κέντρα. Ο παλιός Αθηναίος αναζητεί στα γνωστά τραπεζάκια τους γνώριμους του, μα δεν τους βρίσκει...».⁸⁷

Έχει υποστηριχθεί ότι μετά την Άνοιξη του 1942, όταν αρχίζουν οι τακτικές αφίξεις των βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και το κατοχικό κράτος, ως αναγκαστικός διαμεσολαβητής στη διανομή τους, ανασυντάσσεται, οι μικροί μαυραγορίτες χάνουν μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων τους. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος του διακινούμενου μέσω της ανεπίσημης αγοράς εμπορίου περιέρχεται στα χέρια λίγων μεγάλων μαυραγοριτών, οι οποίοι, στηριζόμενοι στην ανοχή ή και με τη συνεργασία των αρχών κατοχής, σχημάτισαν πολύ μεγάλες περιουσίες.⁸⁸ «Η μεταβίβαση περιουσίας διαμέσου της μαύρης αγοράς πρέπει να πήρε διαστάσεις μαζικής αποστέρησης για τους μικροαστούς και ταυτόχρονα πρέπει να συνέβαλε σε σημαντική συγκέντρωση περιουσίας στα χέρια εκείνων που ασκούσαν τη μεγαλύτερη οικονομική δύναμη στο κύκλωμα των συναλλαγών, από τους παραγωγούς ως τους προμηθευτές της μαύρης αγοράς... Οι πιο αξιόλογοι αποθησαυριστές ήταν οι προμηθευτές των Γερμανών, της κυβέρνησης των δοσιλόγων και της μαύρης αγοράς, που ήταν και οι αποδέκτες πληρωμών σε μεγάλα ποσά δραχμών».⁸⁹

Παραμένει, ωστόσο, το πρόβλημα να διερευνηθεί και με άλλα ιστορικά κριτήρια του ποιοί ακριβώς ωφελήθηκαν από τις έκτακτες συνθήκες που προκάλεσε η ξενική κατοχή. Με δυό λόγια, η ανακατανομή πλούτου που ασφαλώς έγινε ποιους εννόησε. Αν αποφύγουμε μεμονωμένες περιπτώσεις, που ενδεχομένως μπορούν να επισημανθούν από φιλολογικές πηγές, και αναζητήσουμε μεγαλύτερη πυκνότητα μαρτυριών, σκοντάφτουμε, για άλλη μια φορά, στην έλλειψη κατάλληλων στοιχείων ή στην παράλειψή μας να τα διερευνήσουμε και να τα αξιοποιήσουμε.

Δεν διαθέτουμε φορολογικούς καταλόγους για να επιχειρήσουμε, παρά την ύπαρξη της φοροδιαφυγής, κάποιες υποθέσεις για την κοινωνική και οικονομική ιεραρχία πριν το 1941 και πώς αυτή άλλαξε κατά την περίοδο 1941-1944 και ποιοί ωφελήθηκαν ή ζημιώθηκαν. Οι ερανοικοί κατάλογοι που το μεταξικό καθεστώς και οι κατοχικές κυβερνήσεις κατέστρωσαν σε επίπεδο δήμων για να υποχρεώσουν τους οικονομικά ισχυρότερους να καταβάλουν κάποια ποσά για την ανακούφιση των ασθενέστερων, μας δίνουν κάποια στοιχεία: σ' αυτούς παρελαύνουν πολλοί εκπρόσωποι της μεσαίας και ανώτερης τάξης και το ποσό που καθορίζεται για τον καθένα επιτρέπει τη σκιαγράφηση κάποιων ιεραρχιών. Επειδή όμως λείπουν αντίστοιχα μεταγενέστερα τεκμήρια, δεν είναι δυνατή η εξακρίβωση, έστω και σε αυτό το επίπεδο, των μετατοπίσεων του πλούτου.⁹⁰

Τα συμβολαιογραφικά αρχεία αποτελούν μια άλλη πηγή που η συστηματική επεξεργασία τους μπορεί να επιτρέψει την αναζήτηση ασφαλέστερων περιπτώσεων. Δεδομένου ότι οι συμβολαιογραφικές πράξεις και ιδιαίτερα αυτές που αφορούσαν

⁸⁷ Τις σημαντικές αυτές μαρτυρίες έχει πρώτος επισημάνει ο Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 95. Το παράθεμα του Χρηστίδη είναι από τη σ. 139 του *Ημερολογίου* του.

⁸⁸ Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 135-137 και αλλού.

⁸⁹ Στ. Θωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 134.

⁹⁰ Για την περίπτωση της Ερμούπολης βλ. ερανοικό κατάλογο του 1940 στα ΔΑΕ, Πρακτικά Διοικούσης Επιτροπής, αρ. 13, 1.11.1940. Πβλ. αντίστοιχους καταλόγους στα παραπάνω Πρακτικά, αρ. 20, 29.9.1942 και αρ. 4, 1.2.1943.

αγοραπωλησίες ακινήτων παρουσίασαν, σε όλους σχεδόν τις πόλεις, μια εντυπωσιακή άνοδο το 1942, τίθεται το εύλογο ερώτημα ποιοι ήταν οι συμβαλλόμενοι σ' αυτές και κατά πόσο η μελέτη τους θα μπορούσε να δώσει απαντήσεις στο ζήτημα της ανακατανομής του πλούτου. Ενδεικτικά αναφέρονται οι πράξεις του συμβολαιογράφου Σύρου Μάρκου Στεφ. Προβελέγγιου:

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

*Πράξεις που συνέταξε ο συμβολαιογράφος Σύρου
Μάρκος Στεφ. Προβελέγγιος, 1939-1945*

Ετος	Αριθμός πράξεων
1939	331
1940	365
1941	348
1942	856
1943	277
1944	215
1945	215 ⁹¹

Η αλματώδης αύξηση των πράξεων το 1942 ασφαλώς δηλώνει μια κινητικότητα και αλλαγή περιουσιακών αγαθών πέρα από το κανονικό. Το ποσοτικό είναι πιθανό να κρύβει και ποιοτικές αλλαγές. Ωστόσο, το ποιοι ακριβώς ωφελήθηκαν και ποιοι έχασαν δεν είναι ακόμη εύκολο να προσδιοριστεί. Και ασφαλώς μας διαφεύγουν όσες δοσοληψίες έγιναν, και ήταν οι περισσότερες, χωρίς προσφυγή στον συμβολαιογράφο.

Τα παραπάνω φαινόμενα είναι περισσότερο ευδιάκριτα στην Αθήνα. Θα δώσω δύο παραδείγματα:

α) Όπως προκύπτει από τα ευρετήρια του συμβολαιογράφου Αθηνών Ηλία Αστερ. Σγουρού, μεταξύ του Ιανουαρίου 1941 και Μαΐου 1943, ο επιχειρηματίας Σπυρίδων Γερ. Κρασσάς είναι συμβαλλόμενος σε περισσότερες από 50 πράξεις αγοραπωλησίας, κυρίως οικοπέδων. Ένας ιατρός με τις παρεμβολές του διευκολύνει, όπως φαίνεται, την επιχειρηματική αυτή δραστηριότητα.⁹² Μερικές ενδεικτικές καταγραφές:

9016/7.2.1942: Σπ. Κρασσάς, επιχειρηματίας – Θ. Παναγιωτόπουλος, έμπορος, αγοραπωλησία οικοπέδου δρ. 30.000.

9020/9.2.1942: Σπ. Κρασσάς, επιχειρηματίας – Δήμητρα Ιατρίδου, οικοδέσποινα, αγοραπωλησία οικοπέδου δρ. 30.000.

9035/23.2.1942: Σωκρ. Τσάκωνας, ιατρός - Σπ. Κρασσάς, επιχειρηματίας, αγοραπωλησία οικοπέδου δρ. 1.024.000.

9124/9.4.1942: Σπ. Κρασσάς, επιχειρηματίας – Κορνηλία Ιωάννου, οικοδέσποινα, αγοραπωλησία οικοπέδου δρ. 60.000.

9141/14.4.1942: Σπ. Κρασσάς, επιχειρηματίας – Παν. Μπανάκος διοικητής Πυροσβεστικού Σώματος, αγοραπωλησία οικοπέδου δρ. 30.000.

⁹¹ Βλ. το πρώτο ευρετήριο του Συμβολαιογράφου Ερμουπόλεως Μάρκου Στεφ. Προβελέγγιου, ΓΑΚ, ΑΝΚ. Για τη κατανομή των συμβολαιογραφικών πράξεων μεταξύ του ορθόδοξου και καθολικού πληθυσμού, βλ. *Συριανά γράμματα*, τχ. 15 (Ιούλιος 1991), ό.π., σ. 252.

⁹² Βλ. τα ευρετήρια Β' και Γ' του συμβολαιογράφου Ηλία Α. Σγουρού. Απόκειται στο συμβολαιογραφείο του κυρίου Στέφανου Σταμ. Καταπόδη, τον οποίο ευχαριστώ και από εδώ για την προθυμία του να διευκολύνει την έρευνά μου.

9203/4.5.1942: Σπ. Κρασσάς, επιχειρηματίας – Κων. Γαλάνης, στρατιωτικός συνταξιούχος, αγοραπωλησία οικοπέδου δρ. 37.000.

β) Το 1942, σε σύνολο 434 πράξεων του συμβολαιογράφου Αθηνών Δημητρίου Σπυρ. Καββαδία οι 99, δηλαδή μία στις τέσσερις, έχουν ως συμβαλλόμενη την «Ανώνυμο Εταιρεία Αγροπόλεων». Η εταιρεία αυτή, με γραφεία στην οδό Πανεπιστημίου 53β και με πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου ένα διευθυντή τράπεζας και μέλος ένα βιομήχανο, διακίνησε μέσω των πράξεων αυτών τεράστια ποσά για την αγοραπωλησία ακινήτων, κυρίως οικοπέδων στην περιοχή Χολαργού.⁹³

Η πώληση ακινήτων για την αντιμετώπιση της πείνας έγινε μια πρακτική που πύκνωνε καθημερινά:

«Το πρωί είδα τον Νικολαΐδη, τον χτηματομεσίτη του Χαροκόπου, που μας προμήθεψε το σπίτι τού Γιαννουκάκου στη οδό Ευαγγελιστρίας 68, όπου μένουμε. Μου είπε πως αυτό τον μήνα έκανε μεσιτείες για δουλειές 6 εκατομμυρίων. Λέει πως τα ακίνητα υψώθηκαν μόνο 4-5 φορές. Ο κοσμάκης, που πεινά, άρχισε να ξεπουλά τα σπίτια του.»⁹⁴

Πέρα από αυτές τις περιπτώσεις όπου είναι εμφανής η προσπάθεια εκμετάλλευσης των οδυνηρών συνθηκών που προκάλεσε η Κατοχή, ιδιαίτερα το κρίσιμο 1942, στις συμβολαιογραφικές πράξεις ανιχνεύεται και η αγωνία των ατόμων, διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών, να επισπεύσουν, για λόγους που δεν γνωρίζουμε αλλά μπορούμε να υποψιαστούμε, τη διάθεση περιουσιακών στοιχείων που είτε κρίνονται πολυτελή πλέον, όπως αυτοκίνητα, είτε αποτελούν το μόνο τρόπο για να αντιμετωπιστούν οι έκτακτες ανάγκες. Άλλοτε, επιχειρείται η γρήγορη επίλυση εκκρεμοτήτων μπρος στο πράγματι αβέβαιο μέλλον. Εδώ εντάσσονται κυρίως οι διαθήκες που πυκνώνουν τα χρόνια αυτά.⁹⁵

Η συμβολαιογραφική μαρτυρία επιτρέπει μια όψη του προβλήματος, αυτή όπου, τυπικά τουλάχιστον, καλύπτεται η συναλλαγή με τη σύνταξη ενός νομικού εγγράφου. Όπως όμως τονίστηκε, μας διαφεύγουν κυρίως όσες δοσοληψίες έγιναν, και ήταν οι περισσότερες, χωρίς νομικούς τύπους. Μαρτυρίες της εποχής επανέρχονται συχνά στο θέμα του πλουτισμού ατόμων και ομάδων από την οικειοποίηση ποικίλων περιουσιακών στοιχείων, μικρών ή μεγάλων, με μόνο αντάλλαγμα κάποια είδη διατροφής. Δεν μπορώ να ασχοληθώ εδώ αναλυτικά με το θέμα της μαύρης αγοράς και πως αυτή λειτούργησε. Θα ήταν όμως μεθοδολογικό λάθος να βάλουμε στον ίδιο παρανομαστή έναν γεωργό που αντήλλαξε λίγες οκάδες όσπρια με ένα πιάνο ή έναν μικρέμπορο που του δόθηκε η ευκαιρία να αποκτήσει κάποιες αγγλικές λίρες έναντι

⁹³ Βλ. ό.π. το ευρετήριο Γ' του συμβολαιογράφου Δημητρίου Σπ. Καββαδία.

⁹⁴ Χρ. Χρηστίδης, *Μαρτυρίες Ημερολογίου*, ό.π., σ. 201, εγγραφή 25 Ιανουαρίου 1942. Κατά τον Στ. Θωμαδάκη, ό.π., σ. 133, «τα καλά ακίνητα πουλήθηκαν στο 25% και τα μεσαία ακίνητα μεταξύ 6 και 15% της αντίστοιχης προπολεμικής πραγματικής τους αξίας (με τον όρο 'πραγματική αξία' εννοούμε την αξία ακίνητης περιουσίας εκφρασμένη σαν ένα υποθετικό 'καλάθι' τροφίμων. Επρόκειτο, δηλαδή, για κατάρρευση στην αξία των ακινήτων».

⁹⁵ Ενδεικτικά αναφέρω ότι οι διαθήκες που συντάσσονται το 1942 στον συμβολαιογράφο Αθηνών Πάνο Α. Αναστόπουλο ξεπερνούν τις 40. Βλ. το ευρετήριο αυτού του συμβολαιογράφου στο Αρχείο Συμβολαιογράφων Αθηνών-Πειραιώς. Κι εδώ οι συμβολαιογραφικές πράξεις εκτινάσσονται από 392 το 1941 σε 710 το 1942. Ο Αναστασόπουλος καλύπτει κυρίως τις περιοχές Κηφισιά, Μαρούσι, Ν. Ερυθραία, Μενίδι. Τα επαγγέλματα των διαθετών: άνεργος (2 περιπτώσεις), βοσκός, γεωργός (3), εργάτης (2), εργατικός (4), κτηματίας (3), κτίστης (2), οικοδόσποινα (13), οινοπώλης πρώην, σιδηροδρομικός (συνταξιούχος), χήρα (9). Βλ. στο ίδιο αρχείο και τα ευρετήρια του συμβολαιογράφου Αθηνών Σωτηρίου Γ. Λαγού: από 266 πράξεις το 1941 σε 426 το 1942. Αντίστοιχη αύξηση παρατηρείται και στον συμβολαιογράφο Σάμου Ιωάννη Κιράνη: 364 πράξεις το 1941, 554 το 1942, 360 το 1943' βλ. Δ. Πυργιώτης, ό.π., σ. 81.

μικρής ποσότητας λαδιού, με αυτούς που, σε συνεργασία τις περισσότερες φορές με Γερμανούς ή Ιταλούς στρατιωτικούς, διακινούσαν, έναντι υψηλού κέρδους, ποσότητες αγαθών από περιοχή σε περιοχή, αφήνοντας να λιμοκτονούν οι οικονομικά ασθενέστεροι για να μπορέσουν να αποκτήσουν αυτά τα αγαθά οι οικονομικά δυνατότεροι. Μιλώ για μια κατηγορία οικονομικών εγκλημάτων στα οποία υπέπεσαν πολλοί δοσίλογοι στη διάρκεια της Κατοχής με τραγικές συνέπειες για τους συμπολίτες τους. Εγκλήματα που μαζί με άλλα το μεταπολεμικό κράτος, για τις δικές του σκοπιμότητες, δεν θέλησε να τα εξιχνιάσει και να τιμωρήσει τους ενόχους των, αν και πολλοί από αυτούς ήταν δακτυλοδεικτούμενοι.

Δύσκολα θα μπορούσε να κατηγορηθεί ο Κ. Βαρβαρέσος ότι μεροληπούσε όταν έγραφε λίγο μετά την Κατοχή ότι «τα κέρδη των μαυρογοριτών και των δοσιλόγων παρέμειναν αλώβητα, και μεγάλο μέρος τους φυγαδεύτηκε ανεμπόδιστα στο εξωτερικό».⁹⁶

Ως προς την τύχη των δοσιλόγων, θα μπορούσε να αναφερθεί ενδεικτικά το παράδειγμα της Σύρου:

Είναι γνωστό ότι στη Σύρο, όπως και στις άλλες περιοχές της χώρας, παραπέμφθηκαν, αμέσως μετά την απελευθέρωση, εκατοντάδες άτομα, ορθόδοξοι και καθολικοί, για να δικαστούν με την κατηγορία ότι συνεργάστηκαν με τους κατακτητές. Σχηματίστηκαν δικογραφίες και κάποιοι πράγματι δικάστηκαν και καταδικάστηκαν. Οι περισσότεροι, ωστόσο, αθωώθηκαν με δικαστικές αποφάσεις και, κυρίως, με βουλευματα. Πολλοί απ' αυτούς ίσως να είχαν κατηγορηθεί άδικα' άλλοι όμως, που αθωώθηκαν από το μετακατοχικό κράτος, είχαν πράγματι συνεργαστεί με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς. Ένας απ' αυτούς ήταν και ο πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Δήμου Ερμούπολεως, τον οποίο τοποθέτησαν οι Ιταλοί [και για τα αποθέματα του οποίου έγινε λόγος παραπάνω]. Ο πρόεδρος αυτός, Θ. Καρακαλάς, το Μάιο του 1942, όταν οι Ερμούπολιτες έθαβαν σωρηδόν τους νεκρούς των, ανακήρυξε τον Ιταλό συνταγματάρχη Δούκα, στρατιωτικό διοικητή Κυκλάδων, επίτιμο δημότη Ερμούπολεως.⁹⁷ Αθωώθηκε το 1945 με το αιτιολογικό ότι ναι μεν διορίστηκε από τις αρχές κατοχής, αλλά δεν αποδείχθηκε στο δικαστήριο ότι κατά τη θητεία του αυτή ενήργησε «κατά τρόπον πιεστικόν δια τον λαόν» και προς όφελος των Ιταλών.⁹⁸ Όσον αφορά στην παραπάνω ενέργειά του, που συνεπαγόταν το αδίκημα της αναξιοτήτας, αθωώθηκε και γι' αυτήν, γιατί αποδείχθηκε, κατά το δικαστήριο, ότι προέβη στην υπογραφή του σχετικού ψηφίσματος «κατόπιν πίεσεως».⁹⁹ Μάρτυρες, ωστόσο, είχαν καταθέσει ότι ο Καρακαλάς δεν έκρυβε ότι ήταν φανατικός Ιταλόφιλος, ότι διέδιδε ότι τον πόλεμο θα κερδίσουν η Γερμανία και η Ιταλία, και σε παράπονα των δοκιμαζόμενων κατοίκων από την πείνα φέρεται ότι είχε απαντήσει: Πρέπει να πεθάνετε, διότι είσαστε αγγλόφιλοι και φίλοι των συμμάχων όλοι οι Συριανοί».¹⁰⁰ Αθωώθηκαν, επίσης, και δύο άλλα μέλη της Διοικούσας Επιτροπής που επί πλέον είχαν χρησιμοποιήσει τη θέση τους για να πουλήσουν στη μαύρη αγορά της Αθήνας συριανά γεωργικά προϊόντα.¹⁰¹

⁹⁶ Κ. Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, [1952], Αθήνα 2002, σ. 126.

⁹⁷ ΔΑΕ, Πρακτικά της Διοικούσας Επιτροπής, αρ. 125, 12.5.1942. Βλ. στα ίδια Πρακτικά, αρ. 2, 7.11.1944, την ανάκληση της πράξης αυτής από την αμέσως μετά την απελευθέρωση προκύψασα Διοικούσα Επιτροπή.

⁹⁸ Δ. Χάλαρης, *Τα Κατοχικά*, τ. Α' - Β', Αθήνα, Σ. Βογιατζή και Σία, 1997, σ. 250-258.

⁹⁹ *Ο.π.*

¹⁰⁰ *Ο.π.*, σ. 255.

¹⁰¹ *Ο.π.*, σ. 254.

Τα αρχεία των δοσιλόγων σώζονται¹⁰² και η μελέτη τους, με την ψυχραιμία που οφείλει να έχει ο ιστορικός, θα επιτρέψει, ενδεχομένως, και προς αυτή την κατεύθυνση να επισημανθεί η σχέση ανάμεσα στους μύθους που σχηματίστηκαν και τις πραγματικότητες. Το εγχείρημα δεν είναι, όπως υποστήριξαν μερικοί, αναμόχλευση παθών, αλλά από τις βασικές προϋποθέσεις της αυτογνωσίας μας. Δεν αποβλέπει στην κατανομή ευθυνών, αλλά στην ανάδειξη των καταστάσεων που καθόρισαν, στην κρίσιμη αυτή περίοδο, τις στάσεις και τις συμπεριφορές των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων.¹⁰³

5. Οι αντιστάσεις

Πολλοί που βίωσαν έντονα, ακόμη και τραυματικά, την πείνα μπόρεσαν να μετατρέψουν, ιδιαίτερα με την πρώτη βελτίωση του επισιτιστικού προβλήματος, το σωματικό και ψυχικό αδιέξοδό τους σε έντονη βούληση για ζωή και αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον. Ως πρώτος δείκτης αισιοδοξίας, με τη βαρύτητα που έχει για όλο το κοινωνικό σώμα, είναι η αύξηση των γεννήσεων. Όπως φαίνεται από τους πίνακες που ακολουθούν, παντού οι νέες ζωές ήλθαν να εξισορροπήσουν τις απώλειες του θανάτου.

Στην Αθήνα ο μηνιαίος μέσος όρος γεννήσεων από 549,83 που είχε πέσει το 1942, ανέβηκε σε 873,33 το 1943 και 1180 το 1944¹ άλλες μετρήσεις ανεβάζουν τις γεννήσεις στην πρωτεύουσα από 9,6 ανά χίλια άτομα το 1942, σε 15 το 1943 και 21,3 το 1944 --οι αντίστοιχοι αριθμοί για το σύνολο της χώρας είναι 14.8, 15.6 και 20 (βλ. Πίνακες 14 και 15).

---

¹⁰² Πβλ. Ελένη Χοϊδά, «Ειδικό δικαστήριο Θεσσαλονίκης (1945-1946): Η περίπτωση των οικονομικών δοσιλόγων», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τ. 8 (196), σ. 201-210¹ η ίδια, «Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση», Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, β' έκδοση, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 53-71. Βλ. και Νίκος Κ. Καρκάνης, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες-παρωδία (ντοκουμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981.

¹⁰³ Για τους δοσιλόγους της Σύρου βλ. Χ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 201-202.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
Γεννήσεις στην Αθήνα (1940-1945)¹⁰⁴

	Σύνολο	Μηνιαίος μέσος όρος
1940	11728	977.33
1941	9368	780.66
1942	6598 ¹⁰⁵	549.83
1943	10480	873.33
1944	14161	1180
1945	14396	1199

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
Γεννήσεις τοις ο/οο (1940-1945)¹⁰⁶

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Αθήνα	15,3	12,5	9,6	15	21,3	22,7
Πειραιάς	19,6	12,8	10	16,8	17,8	26,1
28 πρωτεύουσες	21,3	13,4	14,2	13,8	19,3	21,4
851 χωριά	24,5	19,6	21,4	17,5	20,4	28,8
Μ.Ο.	20,5	15	14,8	15,6	20	22,7

Στην πόλη της Χίου και στην παρακείμενη κοινότητα Βροντάδο η εξισορρόπηση και η τελική υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων επιτεύχθηκε με καθυστέρηση λίγων ετών (βλ. Πίνακα 16).

ΠΙΝΑΚΑΣ 16
Γεννήσεις και θάνατοι στην πόλη της Χίου και την κοινότητα Βροντάδο, 1939-1948¹⁰⁷

Έτος	Γεννήσεις	Θάνατοι	Έτος	Γεννήσεις	Θάνατοι
1939	789	513	1944	443	338
1940	748	510	1945	511	384
1941	571	817	1946	786	319
1942	446	1812	1947	889	279
1943	374	567	1948	671	289

¹⁰⁴ Υ. Χατζημιχαήλ, *ό.π.*, σ. 8-9. Μεγαλύτερη μείωση γεννήσεων τους μήνες Αύγουστο (458), Σεπτέμβριο (346), Οκτώβριο (415), Νοέμβριο (371) και Δεκέμβριο (442) του 1942 που αντιστοιχούν σε μήνες σύλληψης Νοέμβριο-Δεκέμβριο 1941 και Ιανουάριο-Μάρτιο 1942. Για τη μηνιαία εξέλιξη της θνησιμότητας και της γεννητικότητας στην Αθήνα και άλλες περιοχές της χώρας βλ. Ravitaillement de la Grèce..., *ό.π.*, σ. 613-623: «Evolution de la mortalité' et de la natalité'», όπου και σχετικό διάγραμμα στις σ. 614-615. Βλ. και πίνακα γεννήσεων και θανάτων που παραθέτει για την Αθήνα και τον Πειραιά ο Παύλος Μών, *ό.π.*, σ. 127.

¹⁰⁵ Μεγαλύτερη μείωση γεννήσεων παρατηρήθηκε τους μήνες Αύγουστο (458), Σεπτέμβριο (346), Οκτώβριο (415), Νοέμβριο (371) και Δεκέμβριο (442) του 1942, που αντιστοιχούν σε μήνες σύλληψης Νοέμβριο-Δεκέμβριο 1941 και Ιανουάριο-Μάρτιο 1942. Βλ. Υ. Χατζημιχαήλ, *ό.π.*, σ. 8.

¹⁰⁶ Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 291.

¹⁰⁷ Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 33.

Σημειώνει σχετικά ο Emile Kolodny:

«Δύο χρόνια πείνας (1941-42) και πέντε χρόνια εχθροπραξιών ερμηνεύονται στην πόλη και στα περίχωρα με ένα έλλειμμα του πληθυσμιακού ισολογισμού 1573 ατόμων για το 1941-1945. Μια σύντομη ένταση της γεννητικότητας το 1946-47 και η θεαματική πτώση της θνησιμότητας μετά το 1944, αποκαθιστούν έναν πλεονασματικό ισολογισμό (1941-1945: γεννήσεις 2345, θάνατοι 3918--1575. 1946-1950: γεννήσεις 3683, θάνατοι 1465=+2218). Μόνο στο Βροντάδο οι απώλειες σε στρατιώτες ανέρχονται σε 10 και σε ναύτες 82».¹⁰⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Γάμοι στην Αθήνα, 1940-1945¹⁰⁹

	<i>Σύνολο</i>	<i>Μηνιαίος μέσος όρος</i>
1940	3609	300.75
1941	4741	395.08
1942	4672	389.33
1943	6118	509.83
1944	5419	451.58
1945	6686	557.17

Και οι γάμοι αυξήθηκαν στην Αθήνα από 4672 το 1942 σε 6118 το 1943 (βλ. Πίνακα 17). Είναι κι αυτοί, όπως και οι γεννήσεις, δείκτης αισιοδοξίας. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι η μη δραματική μείωση των γάμων το 1942, όπως θα αναμενόταν, ίσως δείχνει ότι και στη κρίσιμη εκείνη περίοδο τα ζευγάρια όχι μόνο θέλησαν να επισπεύσουν, μπρος στους κινδύνους και την αβεβαιότητα του μέλλοντος, τις συναισθηματικές τους εκκρεμότητες, αλλά και να αντιμετωπίσουν από κοινού με τον έρωτα το ζοφερό παρόν. Ιδιαίτερα με τις αφίξεις των πρώτων φορτίων σιτηρών και άλλων αγαθών του Ερυθρού Σταυρού από το καλοκαίρι του 1942, οπότε άρχισε να υποχωρεί σταδιακά η καταλυτική πείνα που καθιστούσε ανενεργούς τους οργανισμούς, πολλοί ένιωσαν και πάλι εκτίμηση για το σώμα τους και ξεκαθάρισε η σκέψη τους. Πιο έντονα τώρα «παρατηρήθηκε μια αντίρροπη κίνηση για ανασύνταξη μέσα από τον πύρινο κύκλο της δοκιμασίας εκδηλώθηκε μια γιγαντιαία προσπάθεια για αντίσταση στον αφανισμό».¹¹⁰ Ένας έφηβος της εποχής εκείνης, που με τη μαρτυρία του εκφράζει πολλούς από τη γενιά του, έλεγε σε μια πρόσφατη ομιλία του¹¹¹ ότι «ερωτευτήκαμε», «χορευάμε», μας κατέλαβε «η γοητεία της αντίστασης» ενάντια στους υπευθύνους για τα δεινά μας, κατακτητές και συνεργάτες.

¹⁰⁸ Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 33.

¹⁰⁹ Υ. Χατζημιχαήλ, *ό.π.*, σ. 20. Σε σύνολο 1798 γάμων, που έγιναν τον Ιανουάριο των ετών 1940-1945, οι 1265 άνδρες (70.3%) στο σύνολο των ανδρών και 1120 γυναίκες (62.2%) στο σύνολο των γυναικών κατάγονται από την επαρχία ή είναι πρόσφυγες, έναντι 533 ανδρών (29.6%) και 678 γυναικών (37.7%) που κατάγονται από την Αθήνα. Ένα ποσοστό 23.24% στο σύνολο ανδρών-γυναικών είναι πρόσφυγες. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 26.

¹¹⁰ Φ. Σκούρας κ.ά., *ό.π.*, σ. 7. Βλ. και τις εύστοχες παρατηρήσεις του Άγγελου Ελεφάντη, «Ενάντια στους εξωραϊσμούς», *Ο Πολίτης* τχ. 113 (Ιούνιος 1991), σ. 61-62.

¹¹¹ Παναγιώτης Σακελλαρόπουλος, ψυχίατρος, παρέμβασή του σε μεταπτυχιακό σεμινάριο που από κοινού έχουν οργανώσει το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και τα Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 19.12.2005.

Η αντίσταση αυτή πήρε γρήγορα ευρύτερο χαρακτήρα και δεν ήταν μόνο υπόθεση των νέων. Η πείνα και η συνακόλουθη απειλή του θανάτου, ο ίδιος ο θάνατος για χιλιάδες συνανθρώπους ώθησε πολλούς σε μια άλλη θεώρηση της κοινωνίας και του δικού τους ρόλου σ' αυτήν. Ένιωσαν πιο έντονα το μέγεθος της ανισότητας μπρος τη ζωή και το θάνατο, την αδικία, το πόσο λίγο ανταποκρίθηκαν στις κρίσιμες περιστάσεις οι περισσότεροι πολιτικοί ηγέτες τους. Η αντίσταση, με προθυμία να

διακινδυνευτεί και η ίδια η ζωή, στράφηκε κυρίως κατά των κατακτητών και των συνεργατών του. Αλλά και νέοι στόχοι τούς ενέπνεαν: μια ελεύθερη αλλά συγχρόνως και δίκαιη κοινωνία από την οποία θα έλειπαν τα βαρίδια και οι ανισότητες του παρελθόντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σημειώνονται μόνον οι τίτλοι που αναφέρονται στις υποσημειώσεις

A. Πηγές

ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Κυκλάδων

--Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης

--Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου / Διοικούσης Επιτροπής Ερμούπολεως

--Ιταλικό Αρχείο Κατοχής

Ληξιαρχείο Δήμου Πειραιά

Ληξιαρχείο Δήμου Χίου

Συμβολαιογράφοι Αθηνών

Συμβολαιογράφοι Σύρου

Κ. Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, [1952], Αθήνα 2002.

Μίνως Δούνιας, «Έπειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι». *Το Ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια*, Φιλολογική επιμέλεια και παρουσίαση: Κυρ. Ντελόπουλος, Αθήνα, Εστία, 1987.

S.-L. Hourmouzios (εκδ.), *Starvation in Greece*, Λονδίνο, Harrison & Sons Ltd., Δεκέμβριος 1943 (β' έκδοση: Ιούνιος 1944).

A. Ζάννας, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις, Επιστολές*, Αθήνα, Εστία, 1964.

Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου, 1939-1953*, εισαγωγή, επιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας, β' έκδοση, Αθήνα, Εστία, χ.χ.

Παύλου Μων (Paul Mohn), *Inter arma capitas. Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή (1941-1944)*, Λευκωσία 1969.

Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération. Rapport final de la Commission de Gestion pour les Secours en Grèce sous les auspices du Comité International de la Croix-Rouge, Αθήνα 1949.

Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους. Από το ιατρικό χρονικό της*

Κατοχής, Αθήνα 1947, φωτομηχανική επανέκδοση: Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, με πρόλογο Θανάση Τζαβάρα.

Μαρία Σπηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Foreign Office 371)*, τόμος Α': 1940-1943, Αθήνα, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 2002.

Μιχαήλ Στεφάνου, «Η Σύρα στην Ιταλική κατοχή, οι χιλιάδες από πείνα θάνατοι, οι σωματέμποροι και οι θανατηφόρες εξαγωγές, Δημήτριος Μανακάκης: αφανής ήρωας», *Συριανές Σελίδες*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 71-86.

Ε.Ι. Τσουδερός, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αθήνα 1946.

Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*. Πρόλογος-συμπληρώματα-σημειώσεις, Αθήνα 1971.

V. G. Valaoras, «Some effects of famine on the population of Greece», *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, τχ. 24/3 (Ιούλιος 1946), σ. 215-234.

B. Βοηθήματα

Αναστασία Δρόσου, «Λαύριο: η πόλη των μεταλλίων και της βιομηχανίας», σεμιναριακή προπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.

Άγγελος Ελεφάντης, «Ενάντια στους εξωραϊσμούς», *Ο Πολίτης* τχ. 113 (Ιούνιος 1991), σ. 61-62.

Violetta Hionidou, «Why do people die in famine? Evidence from three island populations», *Populations Studies* 56 (2002), σ. 65-80.

Violetta Hionidou, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», *Continuity and Change* 10/2 (1995), σ. 279-299.

Φίλιππος Ηλιού, «Ένα βιβλίο-μια εποχή», *Ο Πολίτης* τχ. 113 (Ιούνιος 1991), σ. 59-61.

Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», Ι. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 117-144.

Σταύρος Β. Θωμαδάκης – Ευγενία Μπουρνόβα, «Προπολεμική διαβίωση και κατοχική επιβίωση στην Αθήνα: ιστορία καθημερινής ζωής», *Τα Ιστορικά* τχ. 41 (Δεκέμβριος 2004), σ. 455-470.

Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 8, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 49-62.

Νίκος Κ. Καρκάνης, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες-παρωδία (ντοκουμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981.

Emile Y. Kolodny, *Χίος: πρόσφατη εξέλιξη και πληθυσμιακή διάρθρωση ενός νησιού ναυτικών*, μετάφραση από το γαλλικό Αντώνη Δ. Μαγγανά, εκδ. περιοδικού «Χιακή Επιθεώρησης» 1972.

Χάρης Μιχ. Κουτελάκης – Αμάντα Μαρ. Φωσκόλου, *Πειραιάς και Συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα)*, Αθήνα, Εστία, 1991.

A. Laiou-Thomadakis, «The politics of hunger: economic aid to Greece, 1943-1945», *Journal of the Hellenic Diaspora* 7 (1980), σ. 27-42.

Χρήστος Λούκος, «Θάνατοι από πείνα στη Σύρο, 1941-1944. Μύθοι και πραγματικότητες», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου*

- Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, τ. Α': στη Μνήμη του Ελευθέριου Πρεβελάκη, Αθήνα, 1998, σ. 191-202.
- Χρήστος Λούκος, «Τα δημογραφικά της Κατοχής. Μερικές προτάσεις για τη συστηματική αξιοποίησή τους», *Αρχειοτάξιο* τχ. 3 (Μάιος 2001), σ. 90-93.
- Δημ. Ι. Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα χ.χ
- Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941 – Φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, σ. 81-82.
- Μ. Mazower, *Η Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.
- Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο* 7, Μάιος 2005, σ. 52-73.
- Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, 1984.
- Δημήτρης Πυργιώτης, «Η Σάμος», σεμιναριακή προπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.
- Αικατερίνη Τασιπούλου, «Δημογραφικά φαινόμενα του Ρεθύμνου την περίοδο 1939-1945», σεμιναριακή προπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1998.
- Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ.
- Δ. Χάλαρης, *Τα Κατοχικά*, τ. Α' - Β', Αθήνα, Σ. Βογιατζή και Σία, 1997.
- Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, σ. 107-173.
- Υπακοή Χατζημιχαήλ, «Τα δημογραφικά της Αθήνας κατά την περίοδο 1940-1945», ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2000.
- Ελένη Χοϊδά, «Ειδικό δικαστήριο Θεσσαλονίκης (1945-1946): Η περίπτωση των οικονομικών δοσιλόγων», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τ. 8 (1996), σ. 201-210.
- Ελένη Χοϊδά, «Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση», Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μετάφραση: Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, β' έκδοση, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 53-71.
- Dominique Veillon – Jean-Marie Flonneau (επιμ.), *Le temps des restrictions en France (1939-1949)*, Les Cahiers de l'Institut d'Histoire du Temps Present, Cahiers αρ. 32-33, Παρίσι 1996.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Σημειώνονται τίτλοι που αναφέρονται στις υποσημειώσεις

A. Πηγές

ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Κυκλάδων

--Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης

--Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου / Διοικούσης Επιτροπής Ερμούπολεως

--Ιταλικό Αρχείο Κατοχής

Ληξιαρχείο Δήμου Πειραιά

Ληξιαρχείο Δήμου Χίου

Συμβολαιογράφοι Αθηνών

Συμβολαιογράφοι Σύρου

Μίνως Δούνιας, «*Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι*». *Το Ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια*, Φιλολογική επιμέλεια και παρουσίαση: Κυρ. Ντελόπουλος, Αθήνα, Εστία, 1987.

A. Ζάννας, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις, Επιστολές*, Αθήνα, Εστία, 1964.

Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου, 1939-1953*, εισαγωγή, επιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας, β' έκδοση, Αθήνα, Εστία, χ.χ.

Παύλου Μων (Paul Mohn), *Inter arma caritas. Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή (1941-1944)*, Λευκωσία 1969.

Ravitaillement de la Grèce pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois après la libération. Rapport final de la Commission de Gestion pour les Secours en Grèce sous les auspices du Comité International de la Croix-Rouge, Αθήνα 1949.

Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους. Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα 1947, φωτομηχανική επανέκδοση: Αθήνα, Οδυσσεάς, 1991, με πρόλογο Θανάση Τζαβάρα.

Μαρία Σπηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Foreign Office 371)*, τόμος Α': 1940-1943, Αθήνα, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, 2002.

Ε.Ι. Τσουδερός, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αθήνα 1946.

Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*. Πρόλογος-συμπληρώματα-σημειώσεις, Αθήνα 1971.

B. Βοηθήματα

Violetta Hionidou, «Why do people die in famine? Evidence from three island populations», *Populations Studies* 56 (2002), σ. 65-80.

Violetta Hionidou, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», *Continuity and Change* 10/2 (1995), σ. 279-299.

- Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», Ι. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 117-144.
- Σταύρος Β. Θωμαδάκης – Ευγενία Μπουρνόβα, «Προπολεμική διαβίωση και κατοχική επιβίωση στην Αθήνα: ιστορία καθημερινής ζωής», *Τα Ιστορικά* τχ. 41 (Δεκέμβριος 2004), σ. 455-470.
- Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 8, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 49-62.
- Emile Y. Kolodny, *Χίος: πρόσφατη εξέλιξη και πληθυσμιακή διάρθρωση ενός νησιού ναυτικών*, μετάφραση από το γαλλικό Αντώνη Δ. Μαγγανά, εκδ. περιοδικού «Χιακή Επιθεώρησης» 1972.
- Χρήστος Λούκος, «Θάνατοι από πείνα στη Σύρο, 1941-1944. Μύθοι και πραγματικότητες», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. Α': *στη Μνήμη του Ελευθέριου Πρεβελάκη*, Αθήνα, 1998, σ. 191-202.
- Δημ. Ι. Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα χ.χ
- Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941 – Φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, σ. 81-82.
- Μ. Mazower, *Η Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.
- Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο* 7, Μάιος 2005, σ. 52-73.
- Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, 1984.
- Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ.
- Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (εκδ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, σ. 107-173.
- Υπακοή Χατζημιχαήλ, «Τα δημογραφικά της Αθήνας κατά την περίοδο 1940-1945», ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2000.
- Ελένη Χοϊδά, «Ειδικό δικαστήριο Θεσσαλονίκης (1945-1946): Η περίπτωση των οικονομικών δοσιλόγων», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τ. 8 (1996), σ. 201-210.